

Landschap in 'Kiezen voor Landbouw'

Landschap in ‘Kiezen voor Landbouw’

Mogelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap

A.J.M. Koomen

J.A. Klijn

W. Nieuwenhuizen

Alterra-rapport 1247

Alterra, Wageningen, 2005

REFERAAT

Koomen, A.J.M., J.A. Klijn & W. Nieuwenhuizen, 2005. *Landschap in 'Kiezen voor Landbouw': mogelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap*. Wageningen, Alterra, Alterra-rapport 1247. 96 blz.; 24 fig.; 6 tab.; 23 ref.

Nederland is van herkomst een land met landbouwlandschappen. Na een korte schets van de positie en de recente ontwikkelingen in de landbouw volgt een analyse van wat de mogelijke gevolgen kunnen zijn van de veranderingen in de landbouw op het landschap. Hiertoe worden twee scenario's tot 2015, beschreven door Silvis et al (2005) bekeken. De eerste gaat ervan uit dat de huidige ontwikkelingen doorzetten; een tweede (nulscenario) gaat ervan uit dat deze ontwikkelingen versneld doorzetten als gevolg van het op korte termijn afschaffen van het gemeenschappelijke Landbouwbeleid. Per agrocomplex wordt een beeld gegeven van de mogelijke landschappelijke effecten. Vervolgens wordt ingegaan op de agrarische ondernemer en de toekomstige mogelijkheden die beschikbaar zijn hetzij in de richting van verbreding, hetzij in de richting van schaalvergroting.

Trefwoorden: agrarische ondernemers, effecten, landschap, landbouw

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door € 30,- over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 1247. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2005 Alterra

Postbus 47; 6700 AA Wageningen; Nederland

Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: info.alterra@wur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	13
1.1 Inleiding	13
1.2 De maatschappelijke positie van de landbouw	13
1.3 Toekomst landbouw; landschap als randvoorwaarde en kans?	14
1.4 Leeswijzer	15
2 Positie en ontwikkelingen van de landbouw in Nederland	17
2.1 Nederland is van origine een landbouwlandschap	17
2.2 De wederkerigheid van de relatie	17
2.3 Landbouw als dominante gebruiker; oorzaak van veel veranderingen	17
2.4 De perceptie van landschapsveranderingen	18
2.5 Recente ontwikkelingen in het landschap en de waardering daarvan	19
2.6 De beleidscontext	19
2.7 Samengevat	21
3 De aanpak in grote lijnen	23
4 Effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap en natuur	27
4.1 Inleiding	27
4.2 Landschapskwaliteit in beeld	28
5 Ontwikkelingen in de agrocomplexen	41
5.1 De akkerbouw	41
5.2 De grondgebonden veehouderij	49
5.3 De intensieve veehouderij	56
5.4 De intensieve vollegrondsteelten	61
5.5 De glastuinbouw	68
5.6 Eindkaart landschap en ontwikkelingen in de landbouw	73
5.7 Conclusies (algemeen hoofdstuk 5)	77
6 Verbreding	79
6.1 Verbreding: Landschap als inkomstenbron voor agrarische ondernemers	79
6.2 Een meer integraal beeld	80
7 Wat kan een ondernemer?	83
8 Conclusies en aanbevelingen	91
Literatuur	95

Woord vooraf

Deze rapportage is het resultaat van een het project waarin is gewerkt aan de mogelijke effecten op het landschap van de veronderstelde ontwikkelingen in de landbouw in Nederland tot 2015. De analyse vormt een achtergrondstudie voor de door de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit uitgebrachte 'Kiezen voor Landbouw', een nota van de Minister van LNV aan de 2^e kamer geschreven vanuit en ten dienste van de agrarische ondernemer.

Dit project is uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid. Vanuit LNV is dit project inhoudelijk begeleid door H. Wieringa, C. von Meijenfeldt, M. Fopma en J. van Vliet. In het bijzonder willen we J. van Vliet bedanken voor de constructieve medewerking in de vorm van gesprekken, discussies en commentaar op concept versies van de rapportage.

Verder is bij de totstandkoming van dit project dankbaar gebruik gemaakt van belangrijk voorwerk door H. Silvis (LEI) en T. Hermans (Alterra).

Het project is uitgevoerd door Alterra in Wageningen door A. Koomen, J. Klijn en W. Nieuwenhuizen. De projectleiding was in handen van A. Koomen.

Samenvatting

Door de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit wordt een visie op de landbouw onder de titel 'Kiezen voor Landbouw' uitgebracht waarin de toekomstige ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw tot 2015 worden geschetst. Daarbij is er ook gekeken naar een zogenaamd nulsce­nario waarin het gemeenschappelijke landbouw beleid (GLB) versneld zal worden afgebouwd. Er is naar gestreefd de nota te laten aansluiten op het perspectief van de agrarische ondernemer. In dit rapport staat het aspect landschap centraal:

- Wat betekenen deze ontwikkelingen voor het landschap
- Welke kansen liggen er voor de agrarische ondernemer in dat landschap

Het Nederlandse landschap is grotendeels een agrarisch cultuurlandschap. De relatie landbouw - landschap is wederkerig: landbouw vormt en beheert, het landschap biedt beperkingen en mogelijkheden. Ontwikkelingen in landschapskwaliteiten worden vaak ervaren in termen van vervlakking en verrommeling en de rol van de landbouw wordt daarin vaak als negatief ervaren. De landbouw, als hoofdgebruiker van het landelijke gebied, krijgt maatschappelijk gezien steeds meer te maken met de vraag naar andere diensten in plaats van alleen maar voedselproductie. De bemoeienis van de rijksoverheid verschuift zowel in formele zin als qua maatschappelijke positie: we zien opschaling van doelen en regels naar Brussel, decentralisatie naar lagere overheden en een meer stimulerende en faciliterende rol in gebiedsprocessen.

De hier gevolgde aanpak bij de analyse kan als volgt worden samengevat: er is uitgegaan van gegevens en inschattingen in andere achtergrond­documenten (Silvis et al, 2005) betreffende drijvende krachten en mogelijke ontwikkelingen in de landbouw. Deze zijn ruimtelijk vertaald (waar treedt wat op) en geprojecteerd op landschapstypen voor een scenario dat uitgaat van autonome ontwikkelingen tot 2015 en een scenario dat uitgaat van het versneld afbouwen van het gemeenschappelijke landbouwbeleid. Aangrijpingspunten op het landschap zijn aangegeven evenals mogelijke effecten op bestaande landschappelijke waarden. Ook het landschap als kans (voor verbreding) is verkend. Ten slotte is vanuit ondernemersperspectief aangegeven hoe en op welke schaal bijdragen aan het behoud en versterking van landschapskwaliteit zijn te leveren. Daarnaast is aangegeven wat de rol van overheden kan zijn ter ondersteuning en sturing.

Conclusies over de effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap:

- Veranderingen in de landbouw, beoordeeld vanuit de landschappelijke betekenis, betreffen alle agrocomplexen (akkerbouw, grondgebonden veehouderij, intensieve veehouderij, vollegrondstuinbouw en glastuinbouw); algemene ontwikkelingen zijn schaalvergroting, intensivering, industrialisering van gebouwen en stallen en vrijkomen van bedrijfsgebouwen voor wonen of andere bedrijvigheid.
- Over het algemeen zijn de perspectieven voor verdere schaalvergroting van de landbouw op de Zeekleigebieden, de Jonge Droogmakerijen, het Rivierengebied en het Hoogveen redelijk tot goed te noemen, zonder dat dit grote effecten heeft

voor het landschap. Uitzonderingen hierop betreffen delen van het Zeekleilandschap en het Rivierenlandschap waar bijzondere landschappelijke waarden aanwezig zijn.

- De grootste gevolgen treden op in de zandgebieden, vooral in de besloten kleinschalige landschappen, en de oude droogmakerijen en de kustzone van Zuid- en Noord- Holland. Van de zandgebieden maakt een zeer groot deel onderdeel uit van de reconstructieopgave met een duidelijk ruimtelijk beleid. In de oude droogmakerijen, en in mindere mate ook op de Zuid-Hollandse eilanden en in de kustzone is sprake van een sterke verstedelijkingsdruk, waardoor akkerbouw en mogelijk ook melkveehouderij (door betere opties voor verbreding kan deze sector in beperkte mate overleven) zal verdwijnen voor stedelijke functies of intensieve tuinbouw.
- De nagestreefde ruimtelijke bundeling van de glastuinbouw en de intensieve veehouderij biedt perspectieven om tot bundelingsgebieden te komen die voldoen aan de eisen van landschappelijk inpassing en aankleding en een goede ruimtelijke kwaliteit, mits er voldoende aandacht is voor het bestaande landschap, de omgeving en kwaliteit van ontwerp. Diffuse uitbreidingen vanglas vragen om adequate maatregelen in de restrictieve sfeer.
- De perspectieven voor schaalvergroting van de melkveehouderij op het laagveen en in kleinschalige landschappen op het zand zijn beperkt, terwijl ook de huidige productieomstandigheden niet optimaal zijn. Het perspectief is hier vooral afhankelijk van verbreding, vooral met groene/blauwe diensten en dichtbij steden ook recreatie en zorg. De huidige beloningen lijken echter onvoldoende voor continuïteit op langere termijn. In deze gebieden stoppen dan ook veel ondernemers, waarbij de bedrijven vrijkomen om te wonen of voor andere bedrijvigheid.
- In de agrarisch complexen in de Nationale Landschappen domineert de grondgebonden veehouderij. De akkerbouw beperkt zich tot enkele Nationale Landschappen waaronder Heuvelland, Zuidwest Zeeland en de Noordelijke wouden (gedeeltelijk). De intensieve veehouderij en de vollegrondstuinbouw zijn beperkt tot het Groene Woud en Noordoost Twente, terwijl de glastuinbouw nauwelijks van belang is.
- Het nulscenario (versnelde afbouw van GLB) zal naar verwachting vooral effecten hebben op de akkerbouw (afname, veehouderij neemt toe), de grondgebonden veehouderij (versnelde schaalvergroting daar waar het kan) en mogelijk de intensieve veehouderij (afname als gevolg van mestoverschot en de verwerkingskosten). Voor de vollegrondstuinbouw en de glastuinbouw worden geen effecten verwacht.

Perspectieven voor ondernemers:

- Naast een potentiële bron van inkomen via groen-blauwe diensten, recreatie en zorg hechten veel agrarisch ondernemers ook om andere redenen belang aan een goed beheer van het landschap. Niet alleen omdat het ook hun eigen woon-en leefomgeving (www.kijkmijnerf.nl) of hun eigen geschiedenis weergeeft, maar ook vanuit omdat de zorg voor de omgeving als belangrijke doelstelling van het bedrijf geldt bij bijvoorbeeld biologische bedrijven. Het deelnemen aan agrarische natuurverenigingen biedt ondernemers goede mogelijkheden om nieuwe relaties te

leggen, niet alleen met de beheerders van landschap en natuur, maar vooral ook met burgers.

- Mogelijkheden voor individuele bedrijven om voor opstallen, erfinrichting en inrichting en beheer van kavels zijn in beginsel aanwezig. Mogelijkheden nemen toe als op streekniveau wordt samengewerkt, mogelijk met andere belangengroepen.
- Tijdige, duidelijke en doorzichtige en voor de ondernemer hanteerbare voorlichting en bewegwijzering dient een prioriteit te zijn in de relatie overheid - ondernemer.
- De rol van intermediaire organisaties op streekniveau kan doorslaggevend zijn en dient vanuit de overheden optimaal ondersteund te worden. Agrarische natuurverenigingen verdienen daarbij meer aandacht. Het aantal groeit gestaag, het aantal leden, waarvan een kleine tienduizend agrarische ondernemers, is sinds 2001 verdubbeld en het totale areaal landbouwgrond wat onder het werkgebied van een vereniging valt is al meer dan 50%.
- De overheid is in de ogen van de ondernemer amper een solide partner betreffende overeenkomsten/contracten waar het gaat om natuur- en landschapsbeheer: de taak en rol van overheden is om duurzame beleidsdoelen te formuleren, een qua randvoorwaarden, regels en (financiële) ondersteuning een bestendige partner te zijn.

Ten slotte nog *enkele aanbevelingen*:

- Vanwege het feit dat in de transformaties in het landelijke gebied (schaalvergroting, verlies aan agrarische functie van woningen en bedrijfsgebouwen) niet alleen agrariërs een beslissende rol spelen, maar ook andere ondernemers of gebruikers is in alle opzichten een grotere doelgroep dan alleen agrariërs aan de orde. Het is aan te bevelen deze doelgroep aan te spreken.
- Een aantrekkelijk landschap biedt voor recreatie, wonen en bedrijvigheid in het landelijke gebied economisch voordeel en vormt daarmee de basis voor gezamenlijke financiering van aanleg en onderhoud van het landschap bijv. in de vorm van nieuwe investeringscoalities of arrangementen (bijvoorbeeld landschapsfondsen)
- Aangezien landschapskwaliteit zowel qua doelstelling als qua instrumentatie zowel een LNV als VROM verantwoordelijkheid kent is een gebundelde strategie, een elkaar versterkende instrumentatie en een totaalpakket aan inzichtelijke informatie geboden.
- Vanwege de decentralisatie van ruimtelijk-, landbouw- en landschapbeleid is intensivering van de kennis -en kunde ontwikkeling op gemeentelijk en streekniveau gewenst. De overheid kan actoren in de regio faciliteren door kennis te ontwikkelen via onderzoek/verzamen en ter beschikking te stellen, hetzij schriftelijk, via interactieve websites of via workshops. In de meer vraaggestuurde programmering van het onderzoek zouden nieuwe stakeholders zoals de agrarische natuurverenigingen meer betrokken kunnen worden. Ook innovatieve ideeën waar nieuwe bedrijfsvormen in de zin van exploitatie (landschapsbedrijven), financiering of eigendom worden beproefd zou LNV kunnen faciliteren.

1 Inleiding

1.1 Inleiding

Door de Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit is in het najaar van 2005 een nota met de titel 'Kiezen voor Landbouw' uitgebracht waarin de toekomstige ontwikkelingen van de Nederlandse landbouw tot 2015 worden geschetst. Naast een conservatief scenario is er ook gekeken naar een zogenaamd nulsce­nario waarin het gemeenschappelijke landbouw beleid (GLB) snel zal worden afgebouwd. Er wordt naar gestreefd de nota aan te laten sluiten op het perspectief van de agrarische ondernemer. Rapportages die zich specifiek op de ontwikkelings­mogelijkheden in de landbouwsector richten zijn beschikbaar (Silvis et al, 2005). De onderhavige rapportage is gericht op de relatie landbouw - landschap, een relatie die in de meest recente beleidsstukken sterk in de aandacht staat (zie box 1).

Box 1: Landbouw in het beleid

“Het Rijk streeft naar landbouw die maatschappelijk wordt gewaardeerd, een goede marktpositie heeft door kwalitatief hoogwaardige producten, bijdraagt aan het behoud en ontwikkeling van een toegankelijk landschap en duurzaam omgaat met natuurlijke hulpbronnen”(Nota Ruimte; uitvoeringsagenda 2003/2004).

De Agenda Vitaal Platteland (samenvatting; LNV, 2004) gaat ervan uit dat het platteland en daarmee het landbouwkundige bedrijf als primaire beheerder veel meer dan alleen een productiefunctie heeft. De landbouw kan groene en blauwe diensten leveren en daarmee ook een economische verbreding voor bedrijven en gebieden realiseren.

“De ecologische en landschappelijke waarden die het landelijke gebied herbergt zijn mede bepalend voor de kwaliteit en identiteit van onze samenleving als geheel. De natuurlijke verscheidenheid, de belevingswaarde van het landschap, de identiteit en cultuurhistorie worden bedreigd..... In zeer bijzondere gebieden (de nationale Landschappen) is het rijk zelf verantwoordelijk In de rest van Nederland staat het rijk voor een proces dat leidt tot een adequate normering van landschappelijke kwaliteiten door provincies en gemeenten.”(Vitaal en Samen, LNV beleidsprogramma 2004 -2007)

1.2 De maatschappelijke positie van de landbouw

De Nederlandse landbouw kan in de huidige tijd minder dan ooit als geïsoleerde sector met een enkelvoudige, economische doelstelling worden beschouwd. Zo vervult zij - naast de productie van voedsel, sierteelten en vezels voor de markt - allerlei andere maatschappelijke diensten, tegenwoordig vaak aangeduid met termen als *groene en blauwe diensten* als het gaat om bijvoorbeeld natuur- en landschapsbeheer of het bijdragen aan waterbeheersing en een goede waterkwaliteit. Er zijn meer van die functies, men denke aan zorgfuncties, die sterk in opkomst zijn. Dat de landbouw - anders dan in de naoorlogse decennia - ook wat ruimtelijke aanspraken betreft geen vanzelfsprekend primaat meer heeft is inmiddels een gegeven. Zij heeft als grondgebruiker te maken met concurrerende gebruiksfuncties, zoals ten dienste van

wonen, bedrijven, infrastructuur, recreatie, waterberging, natuurontwikkeling. Ook heeft zij rekening te houden met de eisen en de wensen vanuit milieu en natuur. Een visie op de landbouw moet daarom geplaatst worden tegen de achtergrond van die bredere maatschappelijke functie vervulling en ruimtelijke aanspraken, waarbij landschapskwaliteiten direct of indirect belangrijk zijn.

Landschapskwaliteiten zijn op zichzelf meervoudig: men onderscheidt - naast de bekende economische waarden voor bijvoorbeeld landbouw, water- en delfstoffenwinning - ecologische waarden (biodiversiteit), cultuurhistorische (archeologische, historisch-geografische, bouwkundige), visueel-ruimtelijke (bijvoorbeeld open en gesloten landschappen), aardkundige (geomorfologische en, geologische, bodemkundige), belevingskwaliteiten en recreatieve kwaliteiten. Die kwaliteiten zijn niet steeds in dezelfde mate aanwezig: er zijn gebieden met hoge kwaliteiten en die met mindere kwaliteiten.

1.3 Toekomst landbouw; landschap als randvoorwaarde en kans?

Met de landbouw als grootste grondgebruiker als belangrijke beheerder van het landschap, maar ook met een ongewisse toekomst is het noodzakelijk om na te gaan hoe landbouwkundige veranderingen in de komende decennia kunnen verlopen. Een visie op de middellange en langere termijn, zo leert de ‘papieren’ geschiedenis van eerder uitgebrachte nota's en visies vergeleken met de werkelijke ontwikkelingen, kan moeilijk uitgaan van zekerheden en moet zich behelpen met een aantal aannames die tezamen één scenario of desgewenst enkele onderling contrasterende scenario's vormen. In andere achtergronddocumenten (Silvis et al, 2005; Hermans et al, 2005) bij de nota ‘Kiezen voor Landbouw’ zijn de diverse aannames over veronderstelde drijvende krachten en randvoorwaarden (o.a. betreffende beleidsregels, maar ook milieu, natuur en verstedelijking) expliciet gemaakt. Daarop gebaseerd kunnen de meest waarschijnlijke of denkbare ontwikkelingen in de landbouw worden aangegeven in “wat.....als” redeneringen. Dat levert toekomstbeelden op wat er in de diverse takken (agrocomplexen) kan gebeuren en in welke delen van het land dat min of meer verdergaande veranderingen teweeg zal brengen. Daarop aansluitend kan nagegaan in hoeverre die veranderingen ook significante landschappelijke consequenties kunnen hebben. Dat kan inhouden dat landschapskwaliteiten negatief beïnvloed worden, maar ook dat er kansen ontstaan. Voor de agrarische ondernemer kan het landschap immers beperkingen opleveren, zowel in fysieke zin (te nat, te zilt, te weinig productief) als in maatschappelijke en zelfs juridische zin als een bijzondere waarde heeft geleid tot een bepaalde status en bijbehorende regels: *het landschap als randvoorwaarde*. Dat levert vaak beperkingen aan het gebruik op en veelal ook vergoedingen. Het landschap kan anderzijds ook een positieve bijdrage leveren aan diens mogelijkheden aanvullende inkomsten te genereren, als er bijvoorbeeld een bijzondere recreatieve betekenis aanwezig is: *het landschap als kans, óók in economisch opzicht*.

Deze studie naar de relatie landbouw - landschap en de mogelijke kansen en bedreigingen in die toekomstige relatie is in zeer korte tijd tot stand gekomen; zij

maakt deel uit van een achtergronddocument (Silvis et al, 2005). De andere studies over ontwikkelingen in de landbouw, verstedelijking, relevant omgevingsbeleid zijn door ons als ingang genomen. De daarin verwoorde veranderingsprocessen in de landbouw en achterliggende drijvende krachten zullen dus slechts summier aangeduid worden. Het accent ligt op het aangeven van effecten op het landschap en het inzicht bieden op mogelijkheden vanuit landschapswaarden zelf.

1.4 Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk (2) wordt de huidige positie van de landbouw in Nederland beschreven inclusief recente ontwikkelingen die de sector beïnvloeden. De methode om de effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap te bepalen staan centraal in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 wordt per agrocomplex beschreven wat de ontwikkelingen zijn en waaruit de mogelijke effecten op het landschap bestaan uitgaande van een scenario met autonome ontwikkelingen. Hierbij is er steeds aandacht voor het landschap en natuur. Ook wordt per agrocomplex beschreven wat de mogelijke effecten zijn van het nulscenario. De mogelijkheden tot verbreding van de agrarische sector worden in hoofdstuk 5 beschreven waarna in hoofdstuk 6 het perspectief voor agrarische ondernemers wordt geschetst. De conclusies vormen het laatste hoofdstuk (7).

2 Positie en ontwikkelingen van de landbouw in Nederland

2.1 Nederland is van origine een landbouwlandschap

Aan de orde is de relatie landbouw - landschap. Het is onomstreden dat het Nederlandse landschap voor het allergrootste deel een cultuurlandschap is, waarbij ontginningen, inrichting en beheer, inclusief waterbeheersing, historisch gezien vooral een zaak is geweest van de landbouw en op landbouwkundige functies gerichte activiteiten van overheden en private financiers.

2.2 De wederkerigheid van de relatie

De relatie landbouw - landschap was en is wederkerig: het landschap gaf en geeft mogelijkheden of noodzaak aan van een bepaald soort verkaveling (denk aan het slagenlandschap in de veenweidegebieden), aan de mogelijkheid voor bepaalde teelten (afhankelijk van grondsoort en ontwatering, waardoor bijvoorbeeld akkerbouw in bepaalde streken, fruitteelt of bollenteelt in weer andere gebieden is te vinden, aan occupatiepatronen (b.v. lintbebouwing). De landbouw op haar beurt heeft het landschap aan haar wensen aangepast en veranderd (in kleinere nuances zoals bij de wat hogere esgronden en het meest uitgesproken is de landbouwkundig gedomineerde inrichting van de nieuwe polders). In die zin kunnen we in Nederland nog steeds een landbouwlandschap herkennen, al zijn urbane functies (wonen, industrie, diensten) in toenemende mate het aanzien mede gaan bepalen. De relatie landbouw - landschap v.v. kan op een aantal schaalniveaus worden bekeken: voor Nederland als geheel: waar treft men welke vormen van landbouw en welke landschappen aan, hoe liggen die relaties en wat kunnen we op dat niveau verwachten (b.v. krimp akkerbouw en zo ja in welk soort landschap?), datzelfde op meer regionaal niveau en dat gaat door tot en met de bedrijfsschaal: wat gebeurt er concreet op een boerenbedrijf (inrichting, verkaveling, gewasrotaties, beweiding- en stalsystemen, randenbeheer, erfbeplanting, gebouwen) . Onderhavige rapportage legt accenten op het nationale niveau, aansluitend op het karakter van een visie vanuit het Rijk en tevens op het ondernemersperspectief zoals de nota 'Kiezen voor Landbouw' dat beoogt, aansluitend op de bedrijfsschaal.

2.3 Landbouw als dominante gebruiker; oorzaak van veel veranderingen

Naar oppervlakteaandeel (ca 70 % van het Nederlandse landoppervlak) is de landbouw nog steeds de dominante grondgebruiker, in weerwil van het sterk afgenomen aantal bedrijven en een groeiend aantal ruimteclaims vanuit andere functies. Landbouw te zien als maker en (goede en noodzakelijke) beheerder van het landschap is slechts één van de mogelijke percepties. In de ogen van velen is het namelijk ook de landbouw, en de ruilverkaveling c.q. landinrichting die langere tijd

dienstbaar was aan de landbouw, die door schaalvergroting, mechanisatie, industrialisatie, en intensivering afbreuk heeft gedaan aan de vele landschapskwaliteiten van het cultuurland. Dit om het even of het gaat om het verdwijnen van weidevogels, bloemrijke weiden, watergangen en perceelsrandbegroeiing, microreliëf, karakteristieke gebouwen of het doen verschijnen van als storend ervaren hoge silo's of kassencomplexen. De landbouw wordt in hun ogen zowel als bedreiging als overbodige beheerder gezien.

Kort gezegd is het de landbouw die zowel kan maken als breken. Al naar gelang de situatie en de persoonlijke taxatie kunnen haat én liefde jegens de landbouw dus in gewicht variëren. Het is illustratief dat sommigen - gezien de ontwikkelingen tot nu toe en de mogelijke ontwikkelingen in de toekomst steeds minder vertrouwen hebben in de landbouw als landschapsbeheerder (Vereijken et al, 2004) . Anderen (Melman, 2001) echter wijzen op de noodzaak van een blijvend agrarisch beheer voor zo'n groot areaal en op de vele mogelijkheden om wel een zorgvuldig omgevingsbeheer (inclusief het landschap) te mogen veren maatschappelijke constellatie. Sommigen zien dat zelfs als primaire rol van de landbouw: "landschap wordt de primaire functie van de grondgebonden landbouw" (Van der Ploeg, 2005). Het is tekenend dat velen, ministeries en belangengroepen, maar ook adviesraden als RLG en VROM (RLG, 2000; Vrom-raad, 2005) zich zorgen maken over de landbouw c.q. de rol van de landbouw als beheerder van het landelijk gebied, maar ook dat zij een Nederlands platteland toch in belangrijke mate als een gebied met een toekomst voor de landbouw als gebruiker en beheerder blijven zien.

2.4 De perceptie van landschapsveranderingen

Landschappelijke kwaliteiten hangen - als gezegd - samen met de perceptie van mensen. De percepties en bijbehorende waarderingen verschillen nogal eens en kunnen als subjectief en tijdgebonden worden beschouwd. Soms worden zij als zodanig als moeilijk en beleidsmatig slecht hanteerbaar afgedaan. Dat laatste is echter onterecht. Er is juist op veel punten consensus over een aantal kwaliteiten en op basis van die consensus zijn criteria, evaluaties van ontwikkelingen en ook beleidsdoelen geformuleerd. Veel landschappelijke kwaliteiten zijn te herleiden op typerende, streekeigen karakteristieken die de samenhang in respectievelijk de *leesbaarheid van het landschap* in een aantal opzichten representeren; die leesbaarheid heeft te maken met:

- I) Vertikale samenhang (landschap als expressie van samenhang tussen ondergrond, water en begroeiing)
- II) Historisch gegroeide samenhang (landschap als geheugen van historische ontwikkelingen)
- III) De 'horizontale' samenhang in het landschap: karakteristieke ordening van landschapspatronen en landgebruik en de wisselwerking daartussen
- IV) De seizoenssamenhang, de wijze waarop de seizoenen in natuur en boerenland herkenbaar zijn (Hendriks en Stobbelaar, 2003).

Die zienswijze op de leesbaarheid van landschap kan op macroschaal (de variatie van de Nederlandse hoofdlandschappen) tot en met bedrijfsschaal (kavels, erf, landgebruik, bebouwing) worden toegepast. Naast en gedeeltelijk gerelateerd aan die 'leesbaarheidskenmerken' zijn er ook visuele kenmerken die meer exclusief met de esthetiek van het landschap te maken hebben.

2.5 Recente ontwikkelingen in het landschap en de waardering daarvan

Kijken we hoe Nederlanders de ontwikkelingen in het landschap ervaren dan is *het overheersende gevoel dat het Nederlandse landschap vervlakt en verrommelt*. De Natuurbalans 2004 signaleert onder Nederlanders het gevoel dat het platteland verrommelt, ondermeer afgemeten aan de wijze waarop gebruiksvormen en objecten in het landschap als niet-gebiedseigen worden getypeerd, een 'her-en-der' optreden, zonder duidelijke ordening. In een tweetal gemeenten, Abcoude en Epe, onderzochten Veeneklaas et al. (2004) de situatie terzake van storende elementen. Ongeveer de helft van wat als storend wordt ervaren was gerelateerd aan ontwikkelingen in de landbouw (zie figuur 3.1. uit Natuurbalans 2004 (p.45). Uit de Steekproef Landschap (72 gebieden van 1 km x 1km) blijkt overigens dat ook woonerven een belangrijke categorie vormen (Koomen et al, 2004).

Daarbij werd aangegeven dat het merendeel daarvan samenhangt met b.v. activiteiten als boomteelt en paardenhouderij, een kleiner deel met aspecten van schaalvergroting: industrieel uitziende niet-gebiedseigen bedrijfsgebouwen.

Dijkstra et. al, (1997) en Koomen et al. (2004) onderzochten over geheel Nederland, zij het steekproefsgewijs, het wel en wee van kleine landschapselementen, zoals poelen, sloten, bosjes, houtwallen, bomenrijen, verkavelingspatronen en reliëf-elementen die zowel belangrijk zijn voor de groen-blauwe dooradering van het landschap, d.w.z. de ecologische functie als voor de beleving door mensen. De afgelopen eeuw gaf een forse afname te zien, in meerderheid gerelateerd aan landinrichting en boerenbeheer, maar ook aan urbanisatie.

2.6 De beleidscontext

Het beleid erkent de landschappelijk waarden in wisselende vocabulaires: er wordt in de Nota Ruimte melding gemaakt van *natuurlijke kwaliteit, culturele kwaliteit, gebruikskwaliteit en belevingskwaliteit*; een wat conventioneelere aanduiding vinden we vaak in eerder vermelde aanduidingen *als ecologische waarden, cultuurhistorische waarden, aardkundige waarden, schaal van het landschap (openheid, kleinschalige landschappen, toeristisch-recreatieve waarden, belevingswaarden)*. In dit document wordt daarop voortgebouwd. Noodzakelijkerwijs valt te vermelden dat het landschap beleidsmatig gezien altijd een moeilijk dossier is gebleken. Landschap is allereerst van alles en iedereen, het is overal, het is een collectief goed en heeft zelden een duidelijke belangenbehartiger (Klijn et al, 2005). Landschappelijke waarden zijn meervoudig, complex en moeilijk

in 'one-liners' te vatten. Men onderscheidt niet voor niets verschillende kwaliteiten en waarden en soms zijn die niet allen tegelijkertijd te eerbiedigen. Bestuurlijk gezien komt daar nog bij dat de beleidsverantwoordelijkheid departementaal gezien altijd tussen LNV en VROM en deels V&W heeft gelegen, waarbij specifiek en generiek beleid vanuit LNV inzake natuur en landschap en het ruimtelijk beleid (i.h.b. ruimtelijke kwaliteit) elkaar beogen te versterken. Tenslotte zien we ook in de bestuurlijke hiërarchie (EU>Rijk>Provincies>Gemeenten) op gezette tijden een herschikking van taken en rollen, die de continuïteit, helderheid en effectiviteit van het landschapsbeleid naar doelgroepen niet altijd ten goede komt. Op enkele zaken gaan we nader in.

Zo dynamisch als het landschap zelf lijkt het beleidslandschap te zijn. Er is door de jaren heen in nota's en visies weliswaar een min of meer constante zorg voor landschappelijke kwaliteiten herkenbaar, de benamingen, accenten, strategieën en bijbehorende doelstellingen, instrumenten en beleidsprestaties tonen de nodige verschuivingen, successen en missers (zie Natuurbalansen, RIVM/WUR, diverse jaren) .

We gaan hier niet verder op in en beperken ons tot de meest recente beleidscontext en sturingscontext. Daarbij valt een aantal karakteristieken te geven:

- Op Europees niveau direct of indirect doelstellingen en regelgeving m.b.t. landschapskwaliteiten aan de orde zijn: noemenswaard zijn zaken als gebiedsaanwijzingen in het kader van Cultural Heritage, het Verdrag van Malta inzake archeologische en cultuurhistorische waarden, Biodiversiteitsverdragen, de Vogel- en Habitatrichtlijn, De Pan-European Biodiversity and Landscape Diversity Strategy (European Council, 19**), de Europese Landschapsconventie (2005). Tot zover beleid voor natuur en landschap zelf, maar van grote betekenis is ook de inmiddels aangepaste filosofie van het gemeenschappelijke landbouwbeleid (GLB), dat veel meer gericht is op het platteland. Daar zien we een accentverschuiving van beleid gericht op productieverhoging en marktwerking naar een plattelandsbeleid met verbrede doelstelling dat langzamerhand een steviger positie krijgt naast en in plaats van het klassieke landbouwbeleid dat vooral op productie en handel was gericht. In toenemende mate zullen het nationale landbouw-, het milieu- en natuur- en het landschapbeleid zich (mede) hebben te richten op 'Brussel'. Zowel in Europees verband als in nationaal verband zullen de uiteenlopende beleidsdoelen en -middelen steeds meer op elkaar worden betrokken en tegelijk een zwaarder regionaal karakter krijgen:
- Tegelijkertijd kunnen we binnen de Nederlandse situatie een *voortgaande decentralisatie* kunnen waarnemen, waarbij het Rijk op hoofdlijnen stuurt en selectief beleid voert op een aantal als nationaal belangrijk aangegeven gebieden (b.v. Nationale landschappen en parken), terwijl aan lagere overheden de zorg voor de rest wordt overgelaten. Dat laatste geldt vooral voor de zorg voor het landschap, maar ook voor de sturing op het terrein van de grondgebonden landbouw die daarvoor zo belangrijk is. Hetzelfde geldt voor belangrijke uitvoeringsprogramma's in regio's waarin landbouw en landschap beide van belang zijn, zoals bij de Reconstructie van de zandgebieden.

- Er wordt gekapt in het woud van regelgeving (deregulering) en wordt meer verwacht van particuliere initiatieven en positieve betrokkenheid van het bedrijfsleven evenals van initiatieven van onderaf.
- Ook wordt getracht om los te geraken van een restrictief 'toelatingsbeleid' naar een meer ontwikkelingsgerichte strategie; dit geldt zowel de planologie in brede zin (Ontwikkelingsplanologie) als strategieën voor het landschap (Landschapsontwikkelingsplannen).

Al met al zien we dus tegelijk een opschaling richting 'Brussel' (INTERREG, POP), met daaraan gekoppeld een strakkere regelgeving en handhaving tegenover een neerschaling naar lagere overheden en een tendens, die een lossere, 'bottom-up' ontwikkelingsstrategie lijkt te beloven, waarbij deregulering en het stimuleren van een verdere betrokkenheid en initiatief vanuit ondernemers en burgers wordt beoogd.

2.7 Samengevat

Het Nederlandse landschap is grotendeels een agrarisch cultuurlandschap. De relatie landbouw - landschap is wederkerig: landbouw vormt en beheert; het landschap biedt beperkingen en mogelijkheden. Ontwikkelingen in landschapskwaliteiten worden vaak ervaren in termen van vervlakking en verrommeling en de rol van de landbouw wordt daarin vaak als negatief ervaren. De landbouw, als hoofdgebruiker van het landelijk gebied, krijgt maatschappelijk gezien steeds meer te maken met de vraag naar andere diensten i.p.v. alleen maar voedselproductie. De bemoeienis van de overheid s.l. verschuift zowel in formele zin als qua maatschappelijke positie: we zien opschaling van doelen en regels naar Brussel, decentralisatie naar lagere overheden en een meer stimulerende en faciliterende rol in gebiedsprocessen.

3 De aanpak in grote lijnen

De hoofdvraag houdt kort samengevat in dat de volgende doelen centraal staan:

- 1 Aangeven wat de te verwachten effecten op het landschap, en daar waar relevant ook natuur, zijn van veronderstelde of mogelijke ontwikkelingen in de landbouw, en waar direct relevant in ander grondgebruik of randvoorwaarden gebaseerd op twee scenario's: een autonoom scenario waarin de huidige ontwikkelingen zich tot 2015 doorzetten en een nulscenario waarin sprake is van een versnelde afbouw van het GLB-beleid in Europa;
- 2 Aangeven in hoeverre het landschap ook kansen biedt aan een toekomstige landbouw;
- 3 Aangeven in hoeverre ondernemers (d.w.z. agrariërs) zelf kunnen bijdragen aan behoud en ontwikkeling van landschappelijke kwaliteiten. Vanzelfsprekend wordt steeds aangegeven waar de (rijks) overheid gezien de beleidsdoelen, randvoorwaarden en middelen tot steun kan zijn.

De volgende stappen zijn gezet:

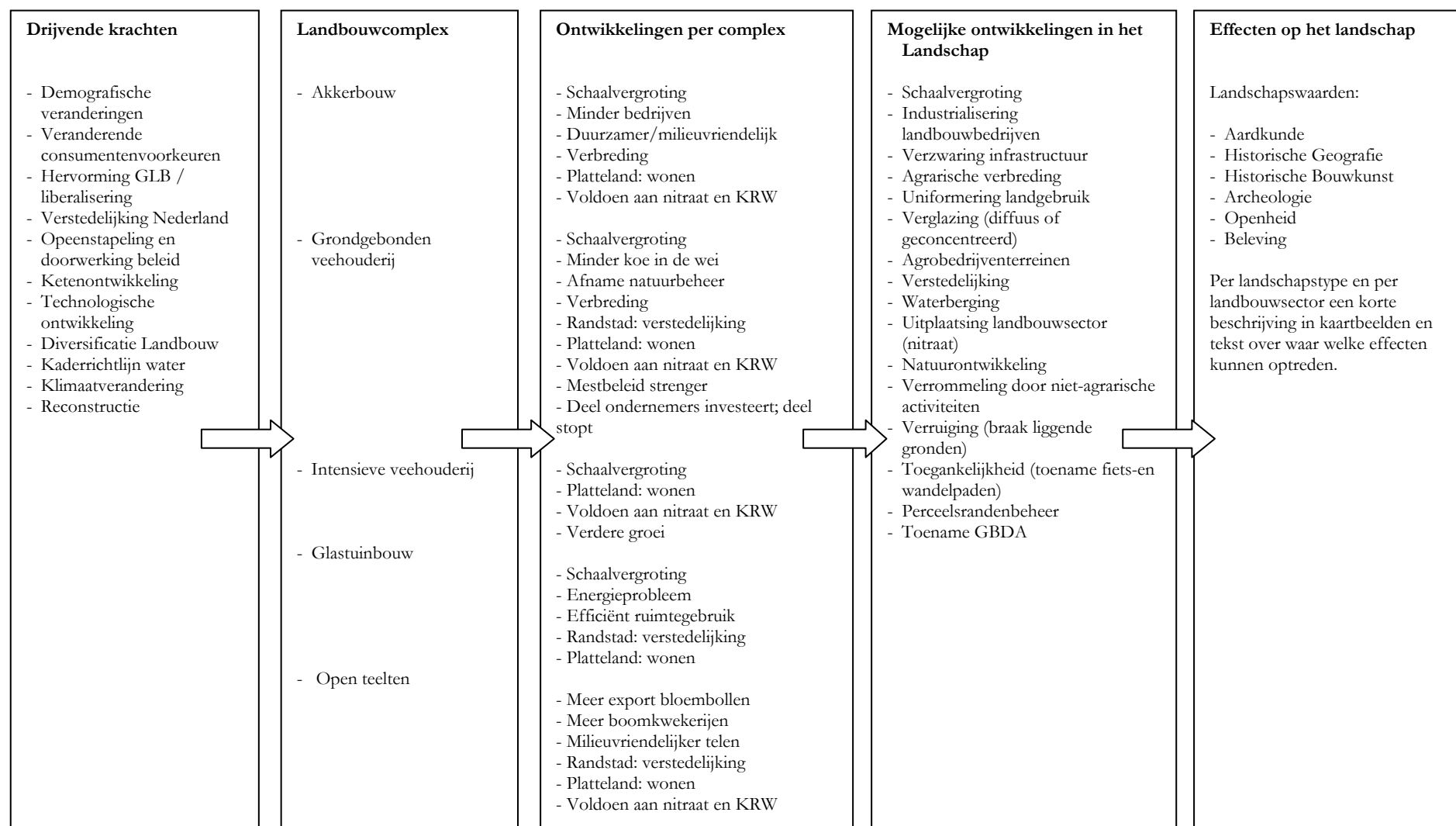
- 1 Aannames geformuleerd, ontleend aan de andere studies, t.a.v. te hanteren alternatieve scenario's en daarin geldende drijvende krachten: dit is uiteengezet in Silvis et al (2005). Het komt erop neer dat er een scenario is dat uitgaat van min of meer autonome trends (industrialisatie, intensivering, schaalvergroting, ketenorganisatie, globalisering van productie en handel, invloed van regelgeving inzake natuur en milieu) zoals in de laatste jaren zichtbaar. Daarnaast is de aanname dat het huidige Europese landbouwbeleid tot 2015 overeind blijft. Dit naast een zogenaamd nulscenario waarin wordt uitgegaan van het versneld wegvallen van steunmaatregelen uit het gemeenschappelijke landbouwbeleid.
- 2 Aannames als bovenbedoeld zijn door Hermans et al (2005) aangevuld met een aantal belangrijke gegevens m.b.t. regelgeving betreffende omgevingskwaliteit, die direct of indirect eisen opleggen aan de bedrijfsvoeringintensiteit en bovendien een aantal ontwikkelingen in de verstedelijking (ruimteclaims). Deze hebben ondermeer door concurrerende ruimtevraag en de opdrijvende werking t.a.v. grondprijzen hun weerslag op het landbouwkundig gebruik (zie tabel 1).
- 3 De aannames zijn gespecificeerd naar de belangrijkste veranderingen in meer concrete zin en toegespitst op een vijftal hoofdtakken (agrocomplexen) in de landbouw: Akkerbouw, Grondgebonden veehouderij, Intensieve veehouderij, Glastuinbouw, Open teelten (zie tabel 1).
- 4 Niet alle veranderingen in de sector, c.q. binnen bepaalde takken, hebben per definitie effect op het landschap. Daartoe is de lijst aan reële en mogelijke veranderingen gesorteerd in potentieel belangrijke aangrijpingspunten voor het landschap (b.v. schaalvergroting). Deze zijn zoveel mogelijk ruimtelijk specifiek gemaakt: waar, in welke tak, verwacht men min of meer belangrijke veranderingen?
- 5 De ruimtelijke weerslag van de huidige situatie c.q. te verwachten of mogelijke veranderingen in landbouwkundig gebruik is geprojecteerd op kaarten met

informatie over het landschap, op het niveau van de landschapstypen conform de Nota landschap (LNV, 1992). Dat geeft de mogelijkheid de veronderstelde veranderingen te koppelen aan het landschap met zijn specifieke eigenschappen (bijvoorbeeld openheid, kleinschaligheid) en daarmee de relatieve gevoeligheid c.q. te verwachten impact aan te geven.

- 6 Ruimtelijke beelden met te verwachten landschappelijke gevolgen van veranderingen in de landbouw worden geconfronteerd met de aanduiding van gebieden met een bijzondere nationale betekenis (b.v. Nationale Landschappen, Vogel- en Habitatrichtlijn gebieden, Belvédère gebieden, gebieden met aardkundige waarden, gebieden met karakteristieke openheid of kleinschaligheid).
- 7 Gebieden met een bijzondere landschappelijke gesteldheid, die direct of indirect kan bijdragen aan mogelijkheden voor ondernemers om neveninkomsten uit verbredingactiviteiten te halen worden ook ruimtelijk aangegeven (toerisme/recreatie, en/of landschaps -en natuurdoelen).
- 8 Ten slotte wordt ingegaan op mogelijkheden van de ondernemer om rekening te houden met landschappelijke kwaliteiten.
- 9 Aanvullend wordt ingegaan op de rol van de overheden respectievelijk van de maatschappelijke groeperingen op verschillende schaalniveaus, samen met de sector.

De aanpak samengevat: er is uitgegaan van gegevens en inschattingen in andere achtergronddocumenten betreffende drijvende krachten en mogelijke ontwikkelingen in de landbouw. Deze zijn ruimtelijk vertaald (waar treedt wat op?) en geprojecteerd op landschapstypen voor een scenario dat uitgaat van autonomen ontwikkelingen tot 2015 en een zogenaamd nulscenario dat uitgaat van het versneld afbouwen van het gemeenschappelijke landbouwbeleid. Aangrijpingspunten op het landschap zijn aangegeven evenals mogelijke effecten. Ook het 'landschap als kans' (voor verbreding) is verkend. Ten slotte is vanuit ondernemersperspectief aangegeven hoe en op welke schaal bijdragen aan het behoud en versterking van landschapskwaliteit zijn te leveren. Daarnaast is aangegeven wat de rol van overheden kan zijn ter ondersteuning en sturing.

Tabel 1: Werkschema voor het bepalen van de effecten van de veranderingen in de landbouw op het landschap geredeneerd vanuit drijvende krachten. (GLB = Gemeenschappelijk Landbouwbeleid; KRW = Kader Richtlijn Water, GBDA = Groen Blauwe Dooradering)

4 Effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap en natuur

4.1 Inleiding

De ontwikkelingen in de landbouw in het komende decennium en daarna zijn slechts voor een deel te voorspellen op grond van min of meer gerechtvaardigde aannames, bijvoorbeeld de ontwikkelingen in het gemeenschappelijk landbouwbeleid, restricties vanuit milieu- en natuurbeleid en een meer open markt. Hetzelfde geldt voor een aantal andere ontwikkelingen, zoals verstedelijking, klimaat en waterhuishoudingsaspecten. Steeds gaat het om zaken, die zowel autonome ontwikkeling als achtergrond hebben als veronderstelde ontwikkeling in de richting en tempo van beleidsontwikkeling en realisatie. Hoe langer de tijdshorizon en hoe complexer de factoren die meespelen, des te onzekerder de uitkomst.

Dit rapport sluit aan bij hetgeen andere rapportages (Silvis et al, 2005; Hermans et al, 2005) veronderstellen terzake van de landbouw, de verstedelijking en de effecten van veranderend c.q. voortgezet beleid. Gegeven de onzekerheden op een aantal cruciale punten (men denke aan nieuwe technologieën, geopolitieke ontwikkelingen, de ontwikkelingen in vraag en aanbod op een vrijere wereldmarkt) is in de totaalopzet van de rapportages een tweetal mogelijke ontwikkelingen als leidraad gehanteerd:

- 1 Min of meer een voortzetting van de huidige situatie en trends (inclusief wet- en regelgeving);
- 2 Een versnelde afbouw van Europees landbouwbeleid en dus een versnelde handelsliberalisatie van agrarische producten en diensten.

Zeer grof getypeerd is optie b vanuit het gemeenschappelijk landbouwbeleid vooral een versnelling van optie a., waarin ook al van geleidelijke afbouw sprake is. Een ander kenmerk in beide scenarios is dat er inzake grondgebruik een voortgaande claim is voor stedelijke functies (wonen, werken, transport), dat er gegeven de te verwachten klimaatsverandering en aanklevende veranderingen in de waterhuishouding ruimte vereist is voor waterafvoer, -berging en -conservering en tenslotte dat er door stringenter beleidsmaatregelen op het terrein van milieu, natuur en water krachtens 'Brusselse' regelgeving beperkingen worden opgelegd aan de intensiteit van agrarische bedrijven.

Al deze mogelijke en/of waarschijnlijke ontwikkelingen hebben hun weerslag op de diverse takken (de vijf zogeheten agro-complexen) in de landbouw, die aansluitend op de eerder genoemde rapportages door anderen, hierna verder staan beschreven. In deze studie is daarbij vooral gelet op aangrijpingspunten in het landschap. Per tak (agrocluster) is gepoogd vooral ook het ruimtelijk beeld voor Nederland wat nader te specificeren.

4.2 Landschapskwaliteit in beeld

Wanneer we de mogelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw op het landschap in beeld willen brengen zullen we allereerst de landschappelijke kwaliteiten in beeld moeten brengen. Om een goed beeld van de landschapskwaliteiten te krijgen komen afzonderlijke deelkaarten inclusief een korte beschrijving een voor een aan bod. Dit wordt gevolgd door een integrale kaart met de landschappelijke kwaliteiten. Deze kaarten worden vooraf gegaan door een kaart met de belangrijkste landschapstypen in Nederland.

Landschapstypenkaart

De indeling is landschapstypen van Nederland bestaat al vele jaren. De Nota Landschap (1992) heeft deze kaart voor het eerst in een rijksnota gepubliceerd. Deze kaart is qua indeling in aantal landschapstypen vergelijkbaar. Voor de exacte begrenzing is echter gebruik gemaakt van het HISTLAND, een bestand met informatie over de verschillende ontginningstypen in Nederland. De kaart geeft een indeling in 8 hoofd en 15 sub landschappen (figuur 1). Deze landschapsindeling is eveneens gebruikt in de Steekproef Landschap (Koomen et al, 2004).

De kaarten met informatie over de landschapskwaliteit zijn hieronder geordend naar 'hardheid' van het beleid, waarbij de status verschuift van vastgesteld rijksbeleid naar ruimtelijke informatie, die weliswaar sturend kan zijn maar niet verplichtend van karakter is.

Ecologische Hoofdstructuur (EHS)

Deze kaart (figuur 9) geeft informatie over de ligging van natuurgebieden en verbindingzones in Nederland die in het kader van de EHS zijn vastgelegd. De stand van zaken anno 2005 is in het kaartbeeld weergegeven

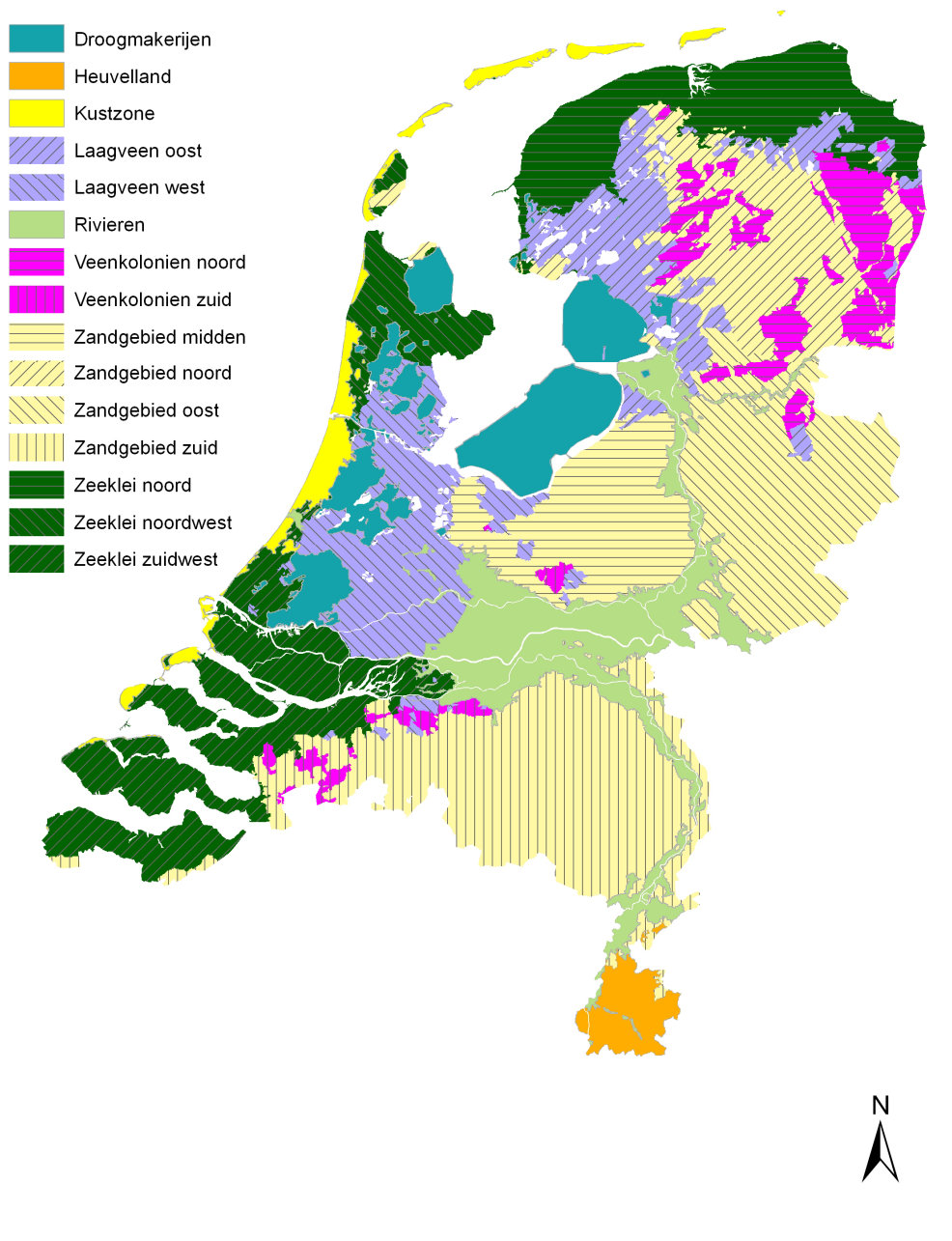
Vogel-en Habitatrichtlijn gebieden (VHR-gebieden)

Dit zijn gebieden die in het kader van Natura 2000 door Nederland zijn aangewezen en die op Europees niveau doorwerken (figuur 10). Nederland heeft zich verplicht tot het beschermen en goed beheren van deze gebieden. Uitgangspunt is dat bestaande kwaliteiten niet achteruit mogen gaan.

Nationale Landschappen

De kaart (figuur 2) zoals gepubliceerd in de Nota Ruimte met de voorlopige begrenzing van de Nationale Landschappen. Deze zijn geselecteerd op basis van aardkunde, cultuurhistorie en visuele beleving en vormen een selectie van de landschappelijke diversiteit in Nederland. *Inmiddels is Westergo vervangen door de Hoeksche Waard. Er is vanwege pragmatische redenen gekozen om met deze versie in dit rapport te blijven werken. Ten tijde van de GIS-analyses was bovenstaande versie de enige beschikbare.*

Landschapstypen

Figuur 1: Landschapstypenkaart van Nederland (naar Koomen et al, 2004)

Belvedere/UNESCO

De selectie van cultuurhistorisch waardevolle gebieden heeft in het kader van de Nota Belvedere plaatsgehad (figuur 3). Het geeft een overzicht van gebieden met grote historisch geografische, archeologische of historische bouwkundige waarden.

Basiskaart Aardkundige Waarden

Deze kaart geeft gebieden aan met bijzondere aardkundige waarden (reliëf en bodem). De selectie is in 1999 tot stand gekomen in overleg met de provincies (Koomen, 1999). Deze kaart (Figuur 4) vormt (wellicht in een iets aangepaste vorm) onderdeel van de Nota Landijs zoals aangekondigd in de Nota Ruimte (uitwerking van aardkundige waarden).

Kleinschalige Landschappen

De kaart met kleinschalige landschappen (figuur 5) is gebaseerd op het voorkomen van opgaande beplanting in de TOP-10. Elementen als bos, singels, bomenrijen en solitaire bomen zijn uit het bestand geselecteerd en vervolgens geclassificeerd. In het kaartbeeld hier zijn de meest kleinschalige landschappen weergegeven. Meer informatie is te vinden in het VIRIS bestand (visuele aspecten) van Dijkstra et al, 1997.

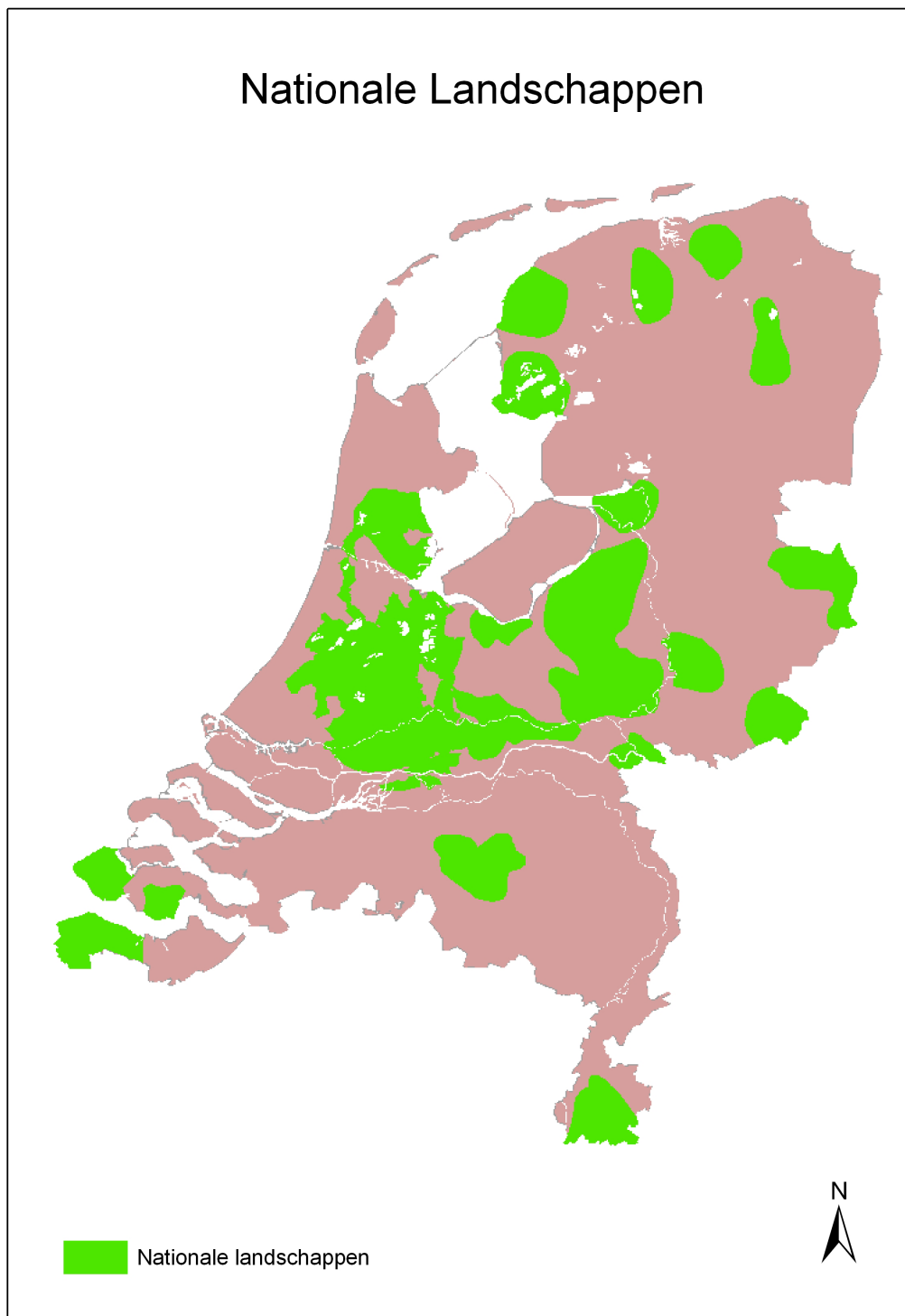
Gebieden met grote mate van openheid

De openheid is de contramale van de kleinschaligheid. Het verschil is dat voor de bepaling van open gebieden ook de bebouwing is meegenomen. Ook deze kaart is gebaseerd op het VIRIS bestand (figuur 6).

Beleving van het landschap

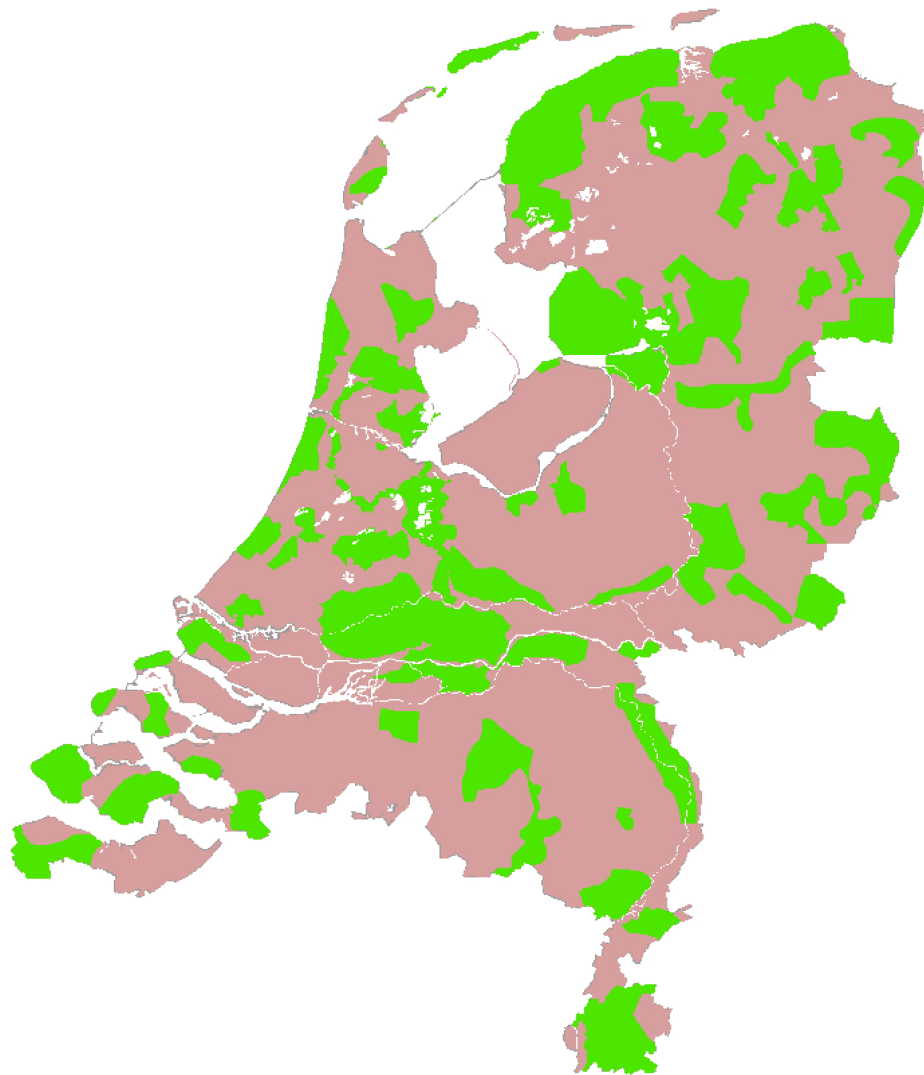
Het belevings-gis geeft aan hoe gebieden worden beleefd op basis van informatie over landschapskwaliteit enerzijds en de validatie met behulp van enquêtes anderzijds. Dit resulteert in een kaartbeeld (figuur 7) waar het landschap positief wordt gewaardeerd. Meer informatie hierover in het rapport over het belevings-gis (Roos-Klein Lankhorst et al, 2005).

Nationale Landschappen

Figuur 2: Nationale Landschappen in Nederland (Nota Ruimte). Inmiddels is Westergo vervangen door de Hoeksche Waard. Er is vanwege pragmatische redenen gekozen om met deze versie in dit rapport te blijven werken. Ten tijde van de GIS-analyses was bovenstaande versie de enige beschikbare.

Belvedere / Unesco gebieden

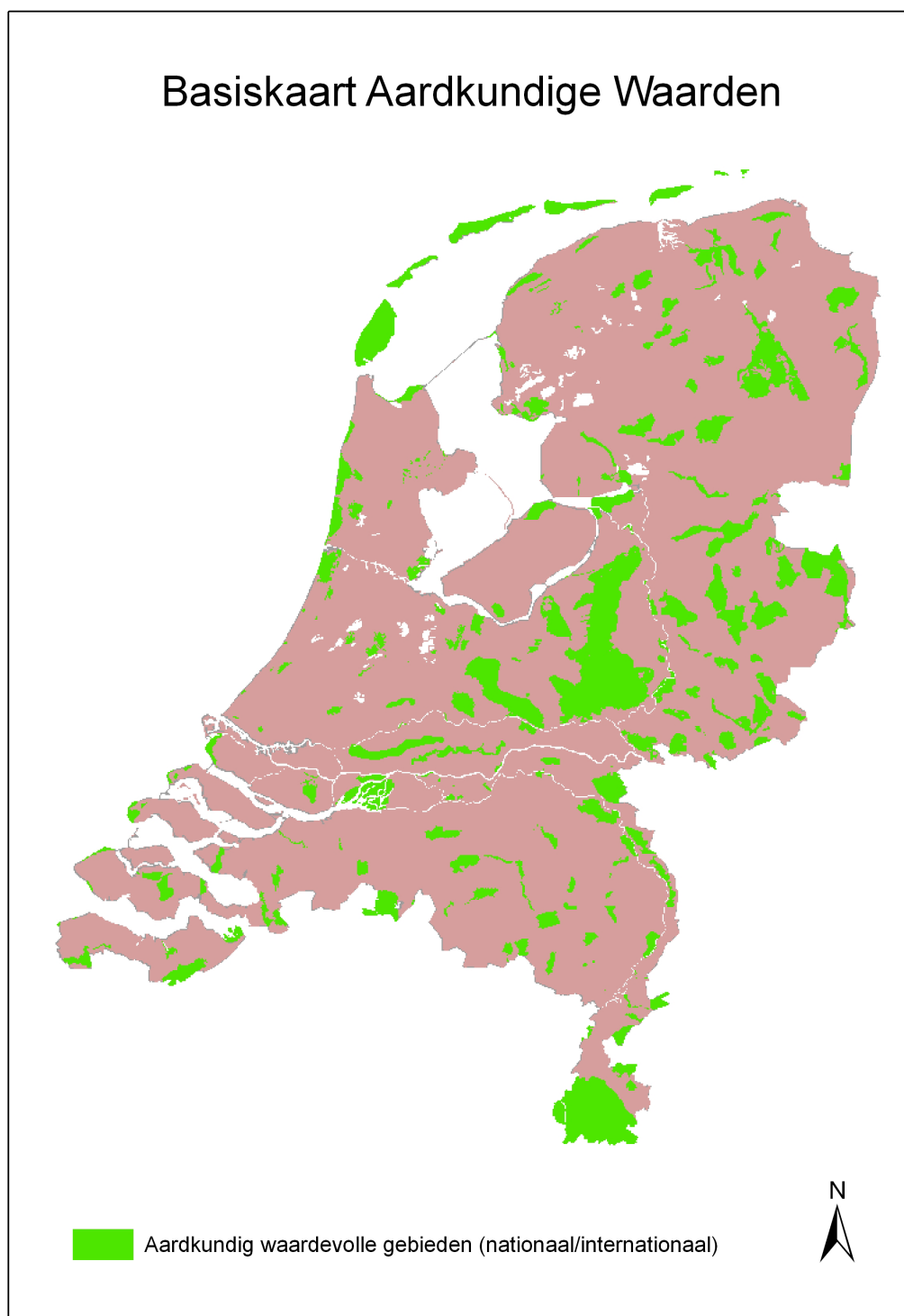

 Belvedere / Unesco gebieden

Figuur 3: Belvedere / UNESCO gebieden volgens de Nota Belvedere

Basiskaart Aardkundige Waarden

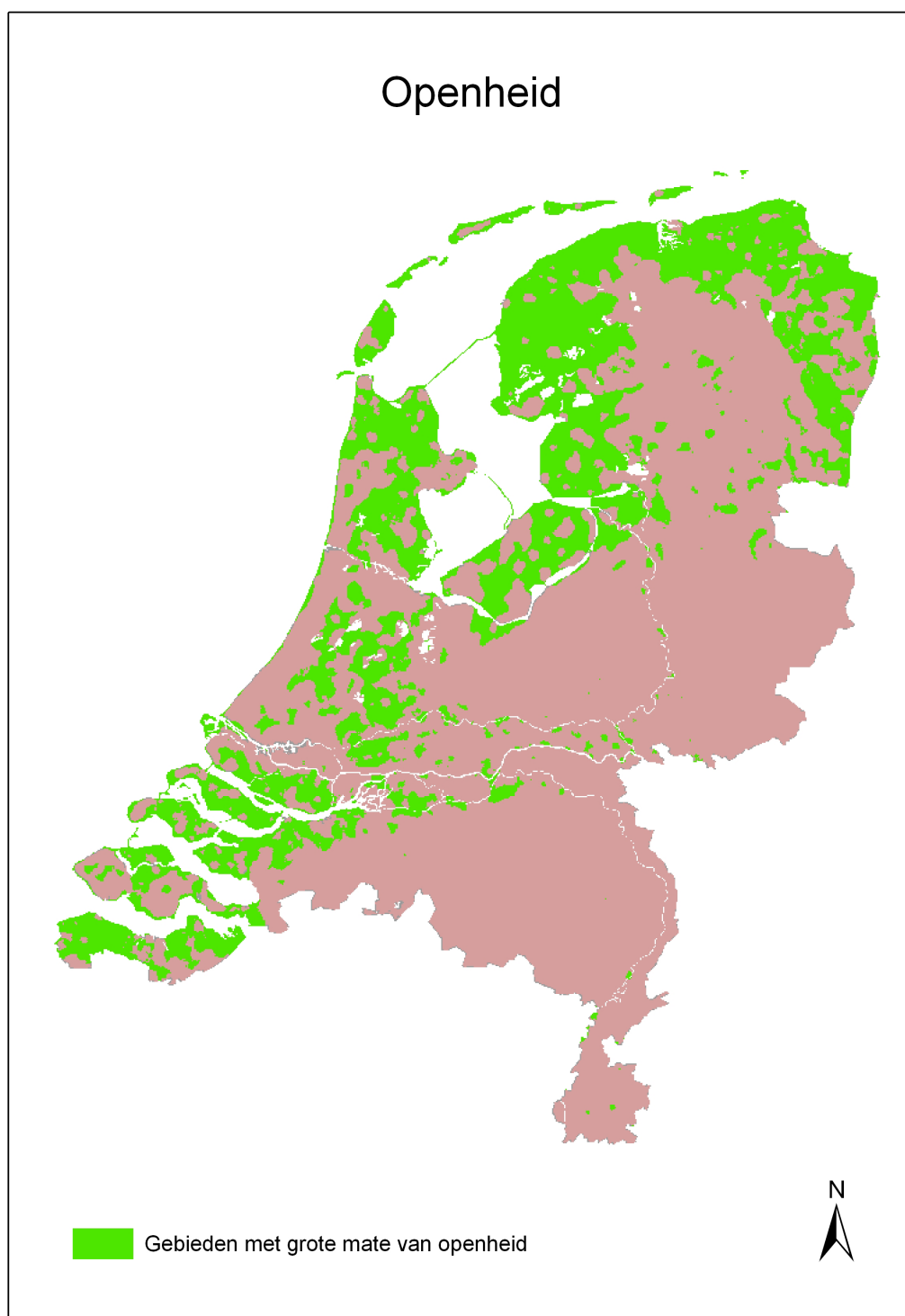

Figuur 4: Basiskaart aardkundige waarden in Nederland. Selectie van gebieden die nationaal en/of internationaal zeer waardevol zijn (Nota Landijs, in prep)

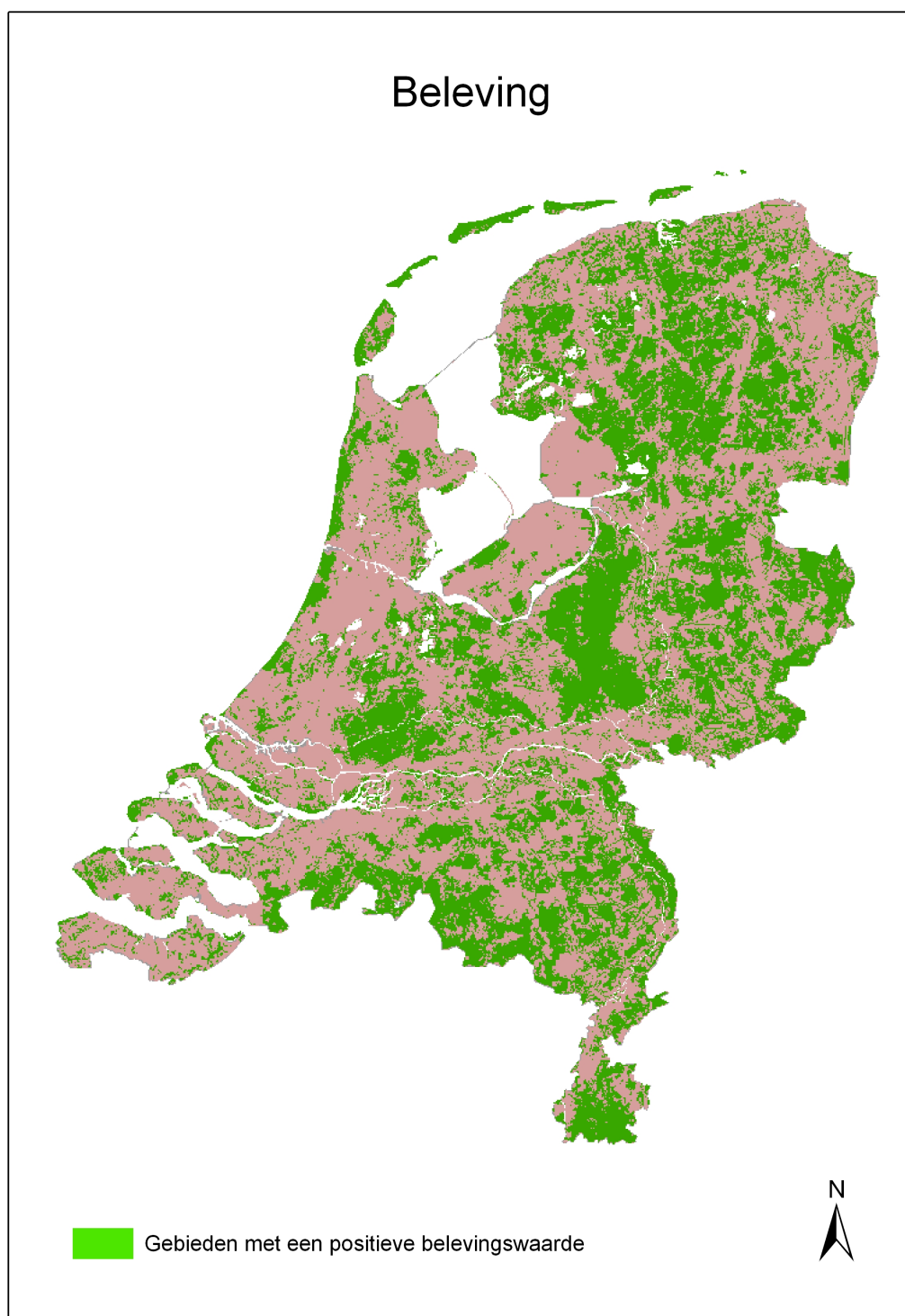
Kleinschalige Landschappen

Figuur 5: Kleinschalige landschappen in Nederland

Figuur 6: Gebieden met een hoge mate van openheid

Figuur 7: Beleving van het Nederlandse landschap (BelevingsGIS)

Integrale kaart landschapskwaliteit

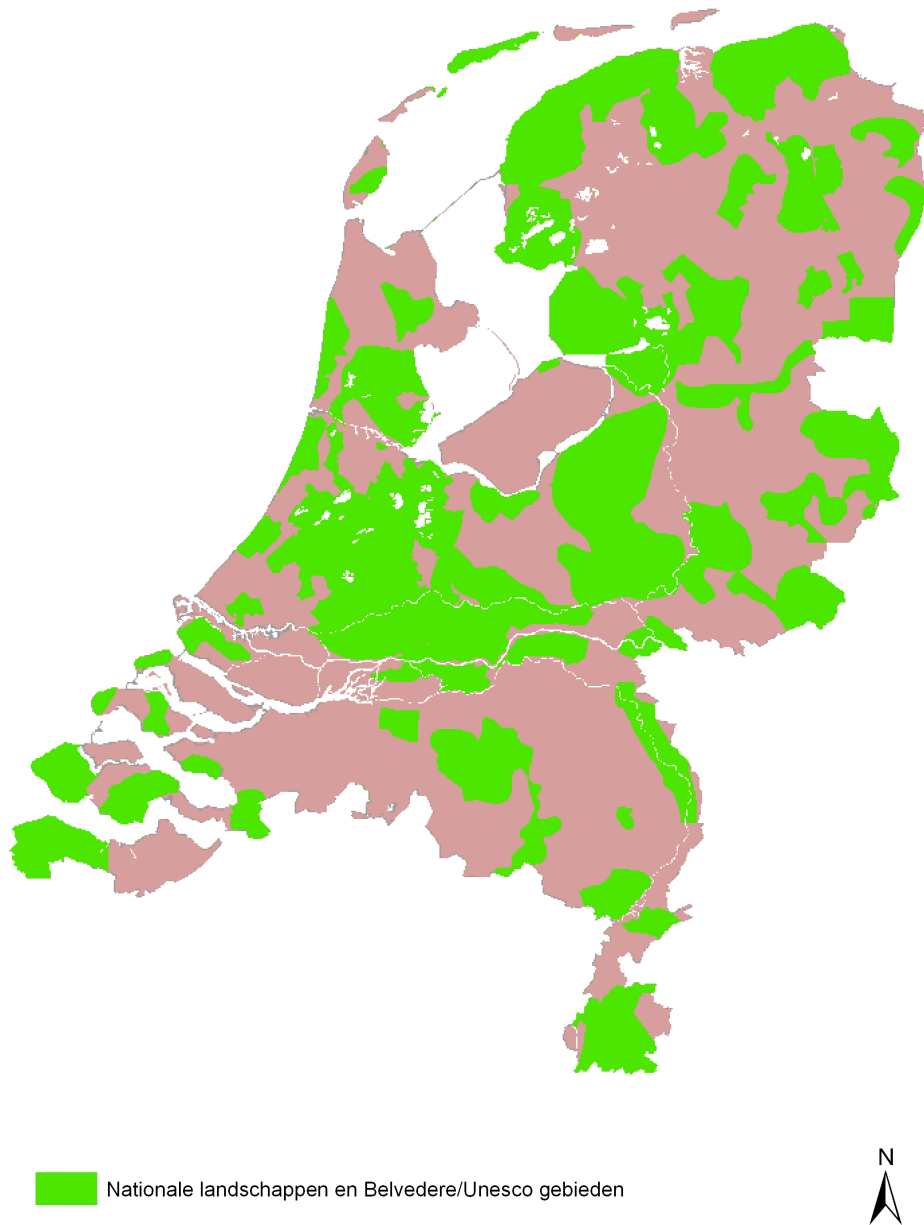
Om te komen tot een integrale kaart met landschapskwaliteit zouden alle verschillende kaartlagen met informatie over landschapskwaliteit gestapeld kunnen worden. De kaarten een voor een nalopend maakt duidelijk dat deze benadering een kaart oplevert die vrijwel geheel Nederland bedekt. Natuurlijk heeft elk landschap in Nederland een eigen specifieke waarde; maar hier gaat het om een selectie van de meest waardevolle gebieden op nationaal niveau met (inter-)nationale status op kaart te krijgen.

Daartoe is een pragmatische insteek gekozen. De kaarten met Nationale Landschappen en Belvedere/Unesco gebieden zijn gebieden met een beleidsstatus. Tevens is het zo dat de selectie van gebieden op deze kaarten tot stand is gekomen door te selecteren uit verschillende kwaliteiten zoals aardkunde, cultuurhistorie, openheid, kleinschaligheid. De combinatie van Nationale Landschappen en Belvedere/Unesco blijkt ook een omvangrijk areaal van aan landschappelijke waarden van diverse aard af te dekken.

In de kaart met integrale landschapskwaliteit zijn daarom ook twee kaarten samengevoegd die samen een afspiegeling vormen van gebieden met een hoge landschappelijke kwaliteit. Nationale Landschappen en Belvedere/Unesco zijn samengevoegd. De effecten van mogelijke ontwikkelingen in de landbouw op het landschap zullen vanuit deze kaart met integrale landschapskwaliteit en de kaart met landschapstypen per sector worden beschreven.

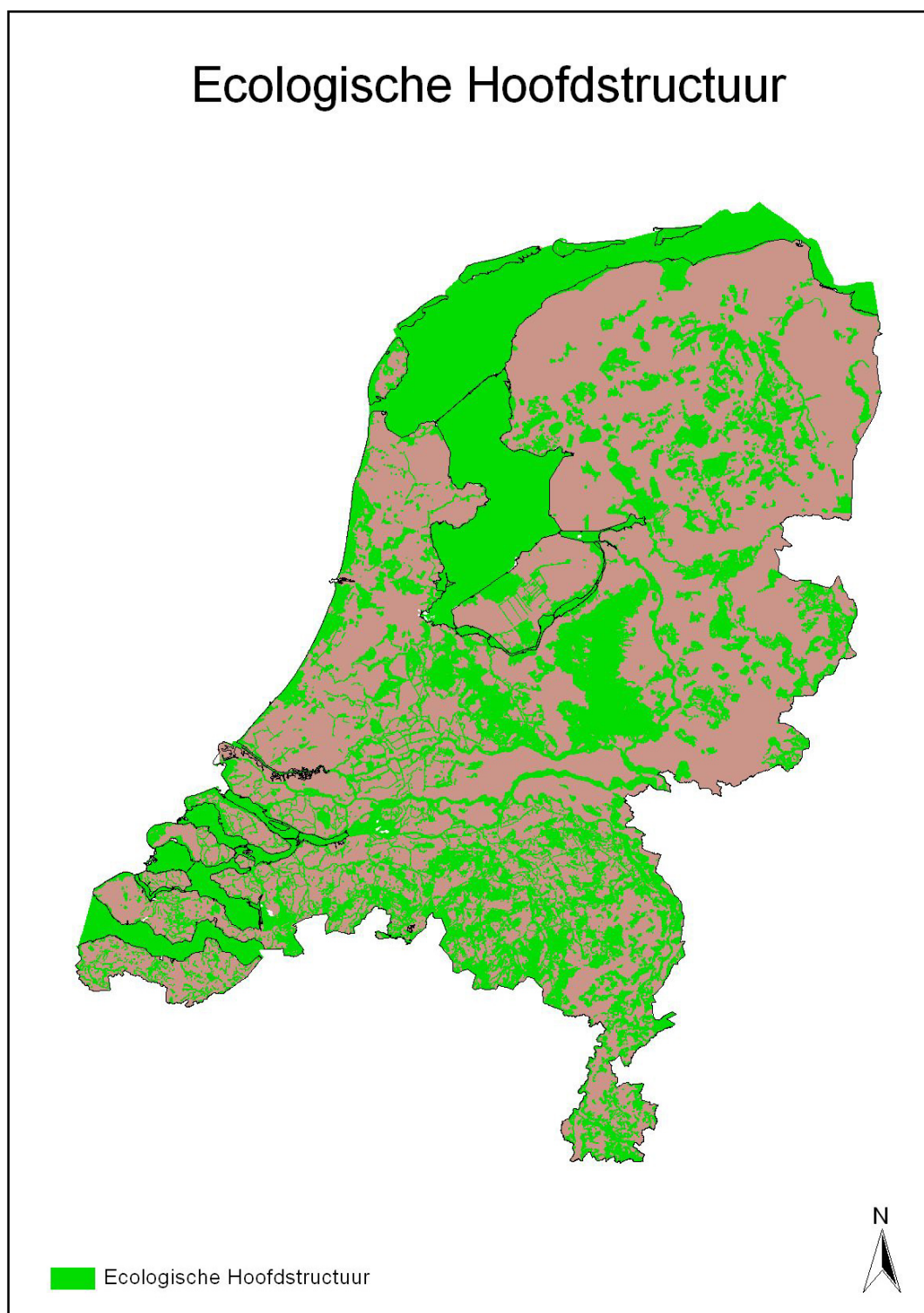
Behalve de kaarten met informatie over landschap is er voor de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en de Vogel- en Habitatrichtlijngebieden (VHR) eveneens gekeken naar mogelijke overlap tussen deze beleidscategorieën en de agrocomplexen. Op de volgende pagina's zijn de kaarten van respectievelijk EHS en VHR gebieden opgenomen. Bij de beschrijvingen per agrocomplex (vanaf paragraaf 4.3) is steeds een korte paragraaf opgenomen over de mate van overlap en de mogelijke daaruit voortvloeiende beperkingen of problemen voor het betreffende agrocomplex.

Integrale landschapskwaliteit

Figuur 8: Kaart met de integrale landschapskwaliteit

Ecologische Hoofdstructuur

Figuur 9: Ligging van de Ecologische Hoofdstructuur

Vogel-en Habitatrichtlijn

 Gebieden Vogel-en habitatrichtlijn

Figuur 10: Ligging van de Vogel-en habitatrichtlijngebieden

5 Ontwikkelingen in de agrocomplexen

Gestoeld op de analyses van Silvis et al (2005) en Hermans et al (2005), die beredeneren wat er onder het regime van de twee scenario's (GLB tot 2015 respectievelijk een versnelde afbouw van het GLB in een nulsceario) binnen de landbouw kan of zal gebeuren, in kort aangegeven wat er per agrocomplex zal veranderen. Die veranderingen zijn vertaald in aangrijpingspunten op het landschap en na een ruimtelijke analyse (waar treedt wat op?) vertaald naar mogelijke effecten.

5.1 De akkerbouw

Ontwikkelingen

De akkerbouw in Nederland bevindt zich in hoofdzaak in de vruchtbare zeekelegebieden in noordelijk en zuidwestelijk Nederland, de nieuwe polders (Jonge Droogmakerijen) en in de veenkolonieën: gebieden waar de verstedelijkingsdruk niet groot is. Kleinere concentraties binnen de randstad en in Brabant/Limburg ondervinden meer druk, zij het eerder door diffuse verstedelijking. Daarnaast wordt verwacht dat de sector het moeilijker gaat krijgen door milieu-eisen krachtens de Kaderrichtlijn Water. Bij een verdergaande marktliberalisatie zullen bepaalde teelten het economisch moeilijker krijgen (suikerbieten, in mindere mate fabrieks-aardappelen), voor granen verwacht men veel minder effect van de aanpassing aan een vrijere markt, voor weer andere (bijv. pootaardappelen) worden weinig veranderingen verwacht. Anderzijds wordt verwacht dat de EU bedrijfstoelagen toekennen, maar dat deze wel worden afgebouwd. Voorlopig blijven ze zeer belangrijk zijn voor inkomensvorming en continuïteit. Ondanks de toenemende internationale concurrentie, de afname van inkomensondersteuning en de hogere milieueisen is het te verwachten dat de akkerbouw als zodanig nog wel kansen heeft, mits kostenverlaging gerealiseerd wordt, ondermeer door schaalvergroting. De meest door verstedelijkingsdruk beïnvloede gebieden zullen (diffuse) verstedelijking en mogelijk omschakeling naar intensievere vormen van landbouw ondergaan. Concluderend ten aanzien van het landschap: er zijn gebieden met de neiging tot (diffuse) verstedelijking en/of overgang naar intensievere teelten en er zijn gebieden met 'onderdruk' vanuit verstedelijking, waar echter een verdere liberalisering van de wereldmarkt noopt tot schaalvergroting.

Tabel 2: Overzicht van de ontwikkelingen in de akkerbouw en de mogelijke effecten daarvan op het landschap

Ontwikkelingen in het complex	Ontwikkelingen in het landschap
Schaalvergroting	Uniformer landgebruik, grotere kavels
Minder bedrijven, Vrijkomende bedrijfsgebouwen	Grotere bedrijfsgebouwen
Duurzamer/milieuvriendelijker	Verzwaren infrastructuur
Verbreiding	Randenbeheer
Voldoen aan nitraatrichtlijn en KRW	Wonen/nieuwe bedrijvigheid in vrijkomende gebouwen
Meer niet-traditionele akkerbouwgewassen in het teeltplan	Veranderingen in teeltplan kan verschillende gevolgen voor landschapsbeleving hebben (bloembollen /koolzaad versus maïs)

Drijvende krachten buiten de akkerbouw

Om de effecten van veranderingen in de akkerbouw op het landschap te kunnen bepalen moeten we ook weten, naast waar deze sector gelokaliseerd is, welke processen er spelen en welke andere drijvende krachten buiten de akkerbouw een rol spelen. Dit wordt hieronder kort geschetst.

Nitraatrichtlijnen (Hermans et al, 2005)

Gebieden waar de normen worden overschreden komen niet overeen met de meest intensieve akkerbouwgebieden. Hierdoor zullen de consequenties voor deze gebieden beperkt zijn. Wel is er in het zuidelijke zandgebied, waar de akkerbouw meer verspreid voorkomt, kans op een overschrijding van de nitraatrichtlijnen. Dit betekent extra maatregelen en dus ook investeringen om aan de eisen te kunnen voldoen met als meest verregaande consequentie het overschakelen op andere vormen van akkerbouw (andere teelten) of andere sectoren.

Water en waterberging

Dit speelt vooral in de Biesbosch waar er in het kader van Ruimte voor de Rivier wordt nagedacht over grotere mogelijkheden voor waterberging. Dit kan in de vorm van het verbreden van bestaande geulen maar ook door middel van het periodiek onder laten stromen van polders in het gebied. Het spreekt voor zich dat de akkerbouw in dit gebied in dat geval geen toekomst heeft.

Natuurlijk speelt er vanuit het verantwoord omgaan met water nog meer in Nederland. In de kustzone hebben er bijvoorbeeld al heftige discussies gewoed over het teruggeven van polders aan de zee. Op dit moment zijn er echter geen definitieve en grootschalige plannen die een grote impact op landbouwsectoren kunnen hebben. Verzilting speelt op langere termijn in het Westen van Nederland (bij verdergaande inklinking en zeespiegelstijging) in toenemende mate een rol van betekenis. Denkbaar is een omschakeling op zilte / brakke teelten (zoutwaterlandbouw).

Verstedelijking (Hermans et al, 2005)

Vanuit het perspectief van verstedelijking zijn er drie verschillende gebiedsgebonden perspectieven voor de akkerbouw:

- In de randstad is de verwachting dat de druk op de ruimte verder toeneemt en daarmee de grondprijzen. Het effect is dat de akkerbouw zich hier zal gaan terugtrekken en verdrongen zal worden door intensieve tuinbouw (waaronder glastuinbouw) en verstedelijking.
- Daarnaast zijn er gebieden waar er nog een beperkte uitbreiding mogelijk is terwijl tegelijkertijd wonen en recreatie in het gebied zullen gaan toenemen. De zuidflank van de randstad, Limburg en Drenthe vallen in deze categorie.
- In een derde categorie gebieden zal de akkerbouw zich verder kunnen ontwikkelen; schaalvergroting is hier aan de orde. Dit speelt zich af in het noordelijke zeekleilandschap, de NOP, oostelijk Flevoland, de Wieringermeer en tenslotte het zuidwestelijke zeekleilandschap; dus in bijna alle akkerbouwgebieden is geen sprake van verstedelingsdruk.

Verbreiding

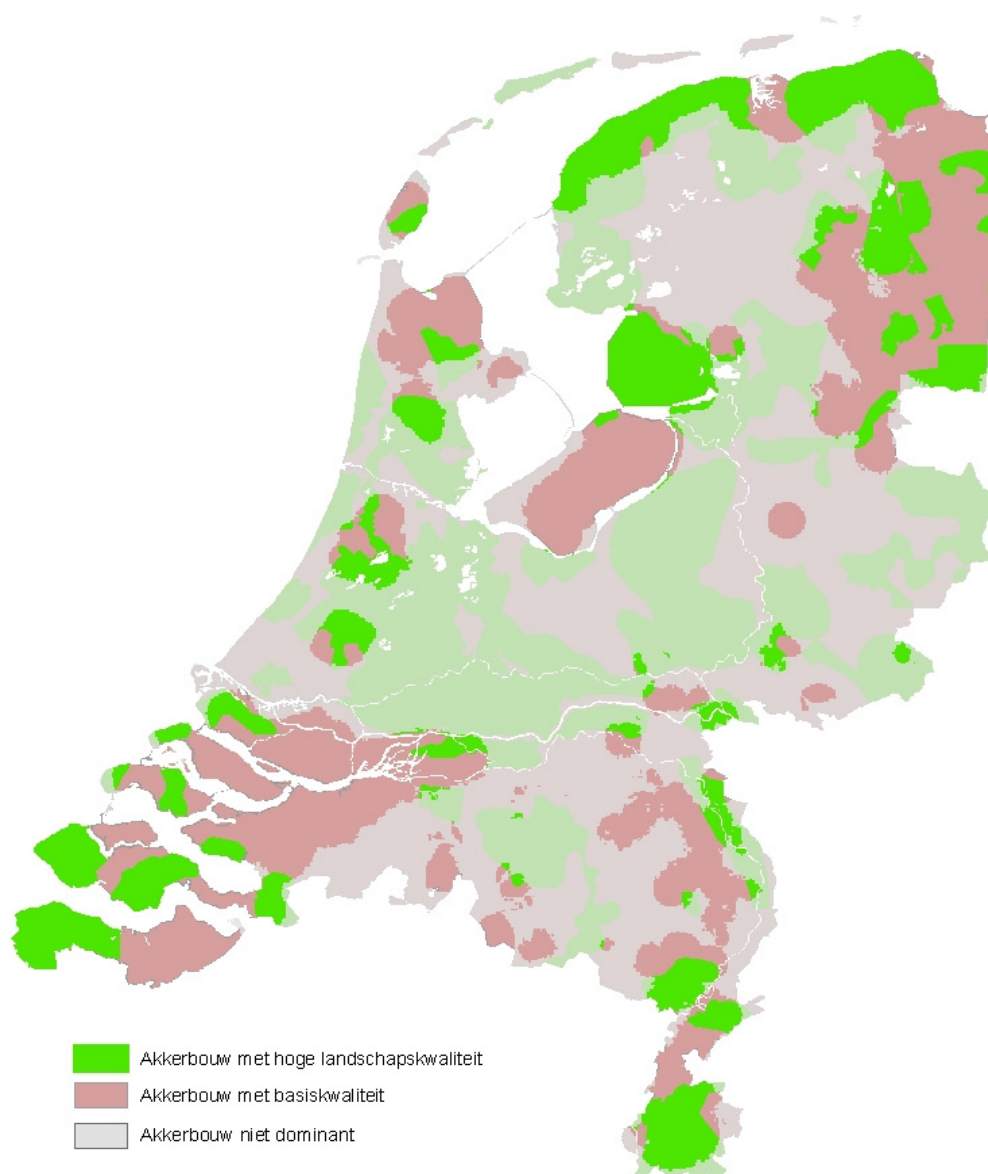
In 2003 had 41% van de akkerbouwbedrijven een verbredingsactiviteit. Verbreden met natuur (groene braak, dijkbeheer, landschapscamping) komt met 22,5% van de bedrijven het meest voor. Loonwerk met 15% scoort ook goed.

Wat gebeurt waar?

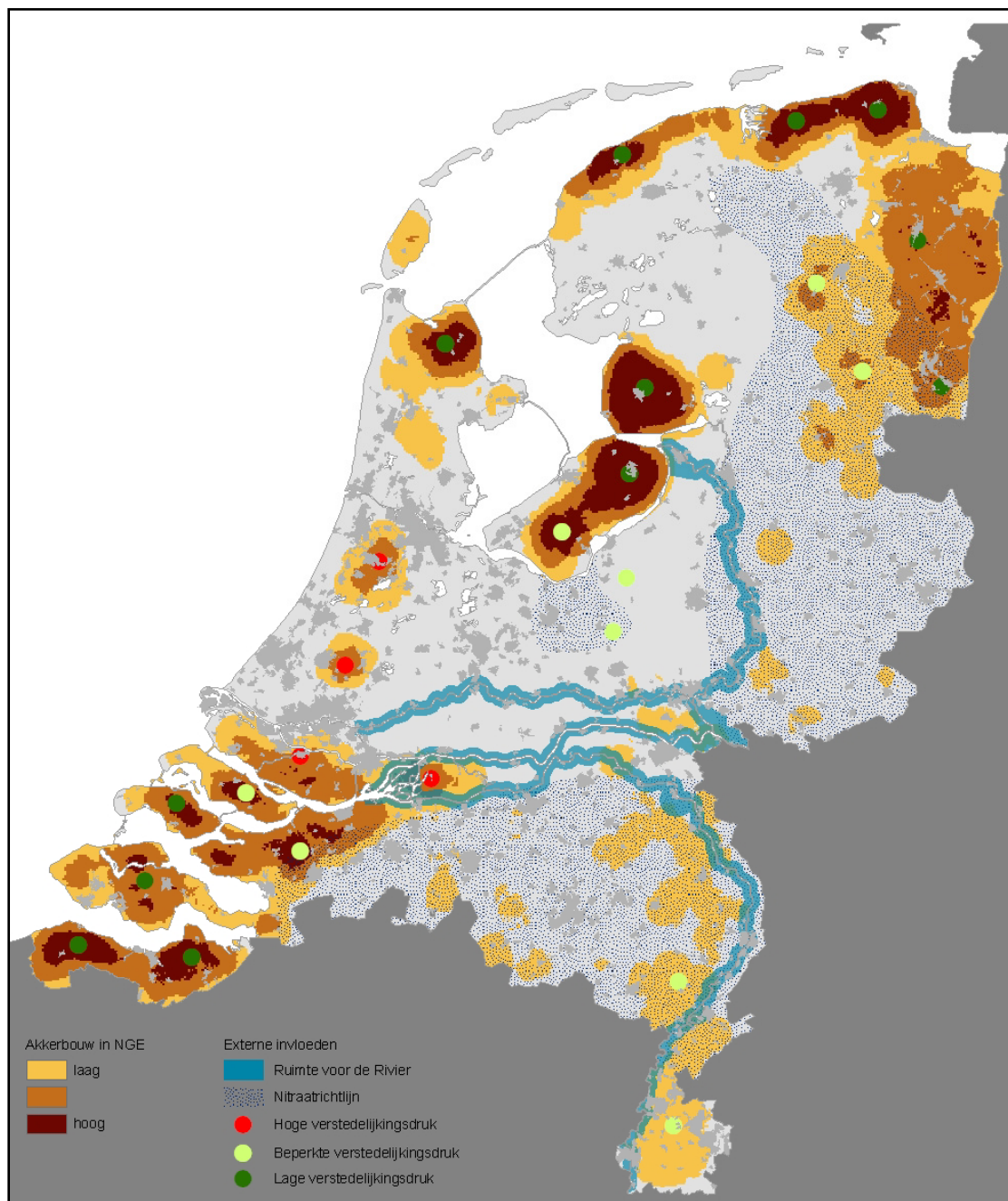
Onderstaande tabel geeft per landschapstype, waar akkerbouw een belangrijke grondgebruiker is, weer wat de meest waarschijnlijke ontwikkelingen zijn:

<i>Landschapstype</i>	<i>Schaalvergroting</i>	<i>Verbreiding</i>	<i>Verstedelijking</i>	<i>Milieu-aspecten</i>
<i>Heuvel</i>		◆		
<i>Zand</i>		◆		◆
<i>Hoogveen</i>	◆			
<i>Rivieren</i>				
<i>Laagveen</i>				
<i>Zeeklei</i>	◆	◆		
<i>Droogmakerijen</i>	◆	◆	◆	
<i>Kust</i>				

Op de volgende twee bladzijden zijn twee kaarten (figuur 11 en 12) gepresenteerd. De eerste kaart geeft weer waar de huidige akkerbouw zich bevindt en waar deze al dan niet overlap vertoont met gebieden die een hoge landschappelijke kwaliteit hebben. De tweede kaart geeft de huidige akkerbouw weer in combinatie met externe factoren die een invloed kunnen gaan hebben op de sector.

Figuur 11: Akkerbouwsector en landschapskwaliteit

Figuur 12: Externe factoren die van invloed zijn op de akkerbouwsector

Ontwikkelingen per landschapstype

Heuvellandschap

In het heuvelland liggen de akkerbouwpercelen vooral op de hogere plateaus. Dit zijn open gebieden afgewisseld met erven, vaak bebouwd met de typisch Limburgse boerderijhoeven. De plateaus met akkerbouw contrasteren met de groene en kleinschalige beekdalen die de plateaus van elkaar onderscheiden.

In het gebied speelt recreatie een belangrijke rol. Veel fietsers en wandelaars benutten de afwisseling van kleinschalige dalen en de open plateaus. Wellicht dat hier nog (meer) kansen voor verbreding liggen.

Fysieke schaalvergroting in de akkerbouw zal gezien de landschappelijke aantrekkelijkheid en de recreatie in het gebied zeer waarschijnlijk niet plaatsvinden, in elk geval niet op manier waardoor het landschap drastisch van uiterlijk zal wijzigen. Een andere vorm van verbreding, zoals akkerrandbeheer, kan in dit gebied een (grotere) rol gaan spelen. De plateaus kunnen wellicht door middel van akkerrandbeheer als natuurlijke verbidingszone tussen de dalen gaan functioneren. Hiermee kan een positief effect op de flora en fauna gerealiseerd worden.

Mogelijk komen er ook gebouwen vrij die nu een agrarische bestemming hebben. Nieuwe bestemmingen voor de vrijkomende bebouwing verdient bijzondere aandacht. Dit geldt ook voor eventuele nieuwbouw in het gebied.

Zandlandschap

In de akkerbouwgebieden van het zandlandschap moet een onderscheid gemaakt worden tussen kleinschalige gebieden (met veel beplanting en reliëf) en grootschalige (jonge heideontginningen).

De kleinschalige gebieden zijn landschappelijke over het algemeen aantrekkelijke en bieden goede kansen voor verbreding. Hier zal akkerbouw over het algemeen ook niet op grote schaal te vinden zijn.

In de grootschalige gebieden is verbreding (behalve akkerrandenbeheer) meest waarschijnlijk geen optie. Hier liggen wellicht meer kansen voor schaalvergroting of intensivering. Mogelijk dat de akkerbouw in het zuidelijke zandgebied onder invloed van nitraatrichtlijnen zijn positie ziet verslechteren doordat er extra maatregelen en dus investeringen nodig zijn.

Hoogveenlandschap

Percelen hebben in dit gebied een tamelijk optimale grootte. Veel groter kan vanuit de waterhuishouding niet. Wel liggen hier mogelijk kansen voor akkerrandenbeheer. Schaalvergroting zal hier waarschijnlijk vooral tot uiting komen door grotere bedrijven met meer bouwkavels (ipv veel grotere bouwkavels).

Het gebied is weinig aantrekkelijk voor recreatie, er is vrijwel geen reliëf in het gebied aanwezig of beplanting. Er valt weinig te beleven behalve de grote mate van openheid. Verbreding in recreatieve zin lijkt in dit landschap niet erg kansrijk.

Zeekleilandschap

De schaalvergroting zal effect op de natuurlijke kwaliteiten kunnen hebben. Het in de zeekleilandschappen kleinschalige reliëf zoals kwelderwallen in het Noorden en kreekruggen in het noordwesten en zuidwesten lopen bij een verdergaande schaalvergroting het gevaar te worden aangetast door egalisaties. Flora en fauna kunnen wellicht profiteren van enige verbreding van agrarische activiteiten in de vorm van akkerrandbeheer.

De schaalvergroting zal ook een effect op de culturele kwaliteiten kunnen hebben. Cultuurhistorische elementen zoals percelingsstructuur lopen bij een verdergaande schaalvergroting het gevaar te verdwijnen uit het landschap. In het noordelijk zeekleilandschap betreft dit vooral de percelingsstructuur en de karakteristieke bolle percelen, maar ook aanwezige terpen. In het zuidwestelijke zeekleilandschap gaat het eveneens om de percelingsstructuur, maar ook vliedbergen en gemoerde gronden.

De gebruikskwaliteit van de zeekleilandschappen zal als gevolg van de grotere wegen waarop zwaarder verkeer zich verplaatst voor wandelaars en fietsers afnemen, terwijl voor de agrarische bedrijven deze gebruikskwaliteit juist toeneemt. Hoewel de recreatief-toeristische voorzieningen een geringe rol spelen (met uitzondering van de kustgebieden) zal er vooral in de aanliggende gebieden waar dit wel van belang is aandacht voor dit aspect moeten zijn.

De schaalvergroting zal naar verwachting geringe effecten hebben op de belevingskwaliteit van het landschap. De toch al grote mate van openheid in de akkerbouwgebieden zal verder toenemen zonder noemenswaardig effect op de beleving. Wel bestaat het gevaar dat de vrijkomende agrarische bebouwing allerlei activiteiten aantrekt die de openheid kunnen doen afnemen en/of verrommeling tot gevolg hebben.

Droogmakerijen

Reliëf komt in droogmakerijen maar zeer beperkt voor, en als er sprake van reliëf is dan komt dit door de inklinking van de bodem waardoor oude getijdengeulen opnieuw zichtbaar worden. Dit speelt sterker in de oude dan in de jonge droogmakerijen. Droogmakerijen kennen een typisch rechtlijnig verkavelingspatroon. De grootte van de percelen is in de oude droogmakerijen veel kleiner dan in de jonge. Schaalvergroting zal vooral optreden in de jonge droogmakerijen, terwijl er in de oude verstedelijking en verbreding een rol spelen. In de oude droogmakerijen zullen natuurlijke kwaliteiten als gevolg van schaalvergroting en verstedelijking kunnen afnemen. In de jonge droogmakerijen is een toename mogelijk door akkerrandbeheer met een mogelijk positief effect voor flora en fauna.

De gebruikskwaliteit is in de oude droogmakerijen veel hoger dan in de jonge. Er wordt in de oude droogmakerijen, mede vanuit de gunstige ligging nabij steden, veel gewandeld en gefietst. Vanuit de behoefte aan recreatief groen zal er hier aandacht moeten zijn voor de verdergaande verstedelijking in de oude droogmakerijen.

Nationale Landschappen

In zowel het noordelijke (Middag-Humsterland en Noordelijke Wouden) als het zuidwestelijke (Zuidwest Zeeland) zeekleilandschap liggen enkele nationale landschappen. Hier staat het voorgenomen beleid (behoud van het huidige landschap) en de schaalvergroting van de akkerbouw op gespannen voet met elkaar. Er zal bijzondere aandacht nodig zijn om de ontwikkelingen in goede banen te leiden. De status van nationaal landschap zal hier wellicht een positieve bijdrage aan kunnen leveren doordat er ten opzichte van gebieden zonder deze status extra financiële middelen beschikbaar zijn.

Natuur

Binnen het agrocomplex van de akkerbouw liggen er mogelijkheden voor meer akkerrandbeheer met mogelijk positieve effecten op de flora. Akkerbouw heeft verder geen invloed op EHS en/of VHR gebieden doordat overlap niet of nauwelijks voorkomt.

Mogelijke effecten op basis van het nulscenario

Volledige afschaffing van de toeslagen en een verdere afbouw van de grensbescherming door invoerheffingen in deze variant zal de inkomensmogelijkheden in de akkerbouwsector doen verslechteren. Bedrijven die sterk leunen op de toeslagen – telers van marktordeninggewassen – zien de basis voor hun inkomen wegvallen. De uitwijkmogelijkheden naar alternatieve teelten zijn beperkt (vanwege marktontwikkeling en prijsvorming van die alternatieven), terwijl telers met relatief veel hakvruchten het bouwplan bijna niet verder kunnen intensiveren (vanwege beperkingen op gebied van bodemvruchtbaarheid en ziektedruk). In gebieden waar het bouwplan vooral uit marktordeninggewassen bestaat – de Veenkoloniën en het Oldambt - komt nog meer ruimte voor meer veehouderij. Akkerbouw zal hier vervangen worden door grasland. De belangstelling voor natuurbeheer zal iets toenemen.

Conclusies landschap en akkerbouwcomplex

- Perspectieven voor schaalvergroting met mogelijke vergroting van kavels zijn vooral aanwezig in het noordelijke – en zuidwestelijke zeekleilandschap, in de veenkoloniën en in de jonge droogmakerijen. De effecten op de natuurlijke en culturele kwaliteiten van het landschap zullen zich vooral in de zeekleigebieden voordoen, maar kunnen door rekening te houden met aanwezige waarden naar verwachting beperkt blijven. In de andere genoemde gebieden (jonge droogmakerijen en veenkoloniën) zijn er nauwelijks effecten te verwachten omdat de landschappelijke waarden hier al zeer beperkt zijn. Karakteristieke open gebieden zullen nog grootschaliger worden.

- In de droogmakerijen in de Randstad en de Zuid-Hollandse eilanden is sprake van een hoge verstedelijkingsdruk. Hier zal de akkerbouw moeten wijken voor intensieve (glas)tuinbouw en verstedelijking.
- Perspectieven voor verbreding liggen vooral in het Heuvelland (recreatie en Nationaal Landschap), de oude droogmakerijen vanwege de nabijheid van verstedelijking en in de gebieden direct langs de Zeeuwse kust.
- De overlap van akkerbouw met Nationale landschappen beperkt zich tot de Noordelijke wouden (gedeeltelijk), Zuid - West Zeeland en het Heuvelland. Hier zal schaalvergroting extra aandacht vragen, anderzijds zijn er ook perspectieven voor verbreding op het gebied van natuur en landschap.
- In de noordelijke zeekleigebieden en in de Noordoostpolder treft ook een grote overlap op met Belvedere/Unescogebieden. Behoud van het open cultuur-historisch landschap is hier een belangrijke doelstelling.
- Het nulsceario heeft impact op die akkerbouwbedrijven die qua inkomen voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van toeslagen. De vrijkomende ruimte zal voor een deel opgevuld kunnen worden met (grondgebonden) veehouderij.

5.2 De grondgebonden veehouderij

Ontwikkelingen

De grondgebonden veehouderij, in meerderheid op zuivel gericht, heeft een grote verspreiding over Nederland. Concentraties zijn aanwezig in Friesland en in de veenweidegebieden in het Westen. Verder is de sector ruim vertegenwoordigd in een aantal zandgebieden (Overijssel, Brabant, delen van Gelderland). Een aantal gebieden staat onder druk van de verstedelijking, zoals het Groene Hart en Waterland. Bovendien kennen sommige gebieden een natuurlijke handicap (veenweidegebieden). Door marktliberalisatie enerzijds en een aantal beperkingen vanuit mestwetgeving (nitraat-/kader richtlijn water) en (in beperkte mate) de Wet Ammoniak en Veehouderij (nabij kwetsbare natuurgebieden) anderzijds zullen bedrijven met meer beperkingen t.a.v de bedrijfsontwikkeling en hogere kosten te maken krijgen.. Schaalvergroting en intensivering om kosten te drukken kunnen we ook in deze sector, die steeds meer voor een vrijere markt moet gaan produceren, verwachten. Daarnaast kan verbreding, vooral gericht op natuurbeheer en landschapsbeheer aanvullende inkomsten genereren, evenals recreatief-toeristische ontwikkelingen. Binnen stedelijke invloedssfeer zullen agrarische functies van gebouwen en grond kunnen wijzigen in niet-agrarische.

Tabel 3: Overzicht van de ontwikkelingen in de grondgebonden veehouderij en de mogelijke effecten daarvan op het landschap

Ontwikkelingen in het complex	Ontwikkelingen in het landschap
Schaalvergroting	Uniformer landgebruik, grotere kavels
Minder bedrijven, vrijkomende bedrijfsgebouwen	Grotere stallen/bedrijfsgebouwen
Duurzamer/milieuvriendelijker	Verzwaren infrastructuur
Verbreding	Verbreding met recreatie
Voldoen aan nitraatrichtlijn en KRW	(Botanisch) graslandbeheer, vogelweidebeheer
	Wonen/nieuwe bedrijvigheid in vrijkomende gebouwen

Drijvende krachten buiten de grondgebonden veehouderij

Om de effecten van veranderingen in de grondgebonden veehouderijcomplex op het landschap te kunnen bepalen moeten we weten, naast waar deze sector gelokaliseerd is, waar andere drijvende krachten buiten de grondgebonden veehouderijcomplex een rol spelen. Dit wordt kort geschetst.

Nitraatrichtlijnen (Hermans et al, 2005)

De grondgebonden veehouderij heeft in alle gebieden waar deze tamelijk intensief voorkomt te maken met teveel uitstoot van nitraat. Dit speelt het sterkst in het Oosten en Zuiden van Nederland op de zandgronden. Dit betekent dat mest een grotere kostenpost wordt dan nu het geval is. Dit heeft weer effecten op de bedrijfstak doordat de kosten voor mestbewerking of verwerking zullen toenemen. In relatie tot EHS en/of VHR-gebieden en ammoniakrichtlijnen kan dit, bij grootschalige bedrijfsontwikkeling, eveneens leiden tot het verplaatsen of uitplaatsen van bedrijven in deze sector.

Water en waterberging

Waterberging in het kader van het project Ruimte de voor Rivier concentreert zich op de buitendijkse gebieden (www.ruimtevoorderivier.nl). Afhankelijk van de gekozen oplossing kan de grondgebonden veehouderij lokaal te maken zal krijgen met maatregelen voor ruimte voor de rivier. Het effect op de sector als geheel zal beperkt zijn.

Elders speelt er op het terrein van water en waterberging nog veel meer in Nederland. Behalve de beleidslijn ruimte voor rivieren zijn er echter geen grootschalige en definitieve plannen waarvan effecten op de grondgebonden veehouderij kunnen worden voorzien.

Verstedelijking (Hermans et al, 2005)

Vanuit de verdergaande verstedelijking zijn er enkele verschillende effecten te verwachten op de grondgebonden veehouderij:

- In de randstad is de verwachting dat de druk op de ruimte verder toeneemt en daarmee de grondprijzen relatief hoog blijven. Het gevolg hiervan is dat de trend die toch al gaande was en waarbij de grondgebonden veehouderij al sterk was teruggedrongen zich verder doorzet doordat schaalvergroting economisch (grondprijzen) en landschappelijk (dik pakket veen) niet haalbaar is.
- In het Oosten en Zuiden van Nederland zal als gevolg van diffuse verstedelijking de sector nog maar beperkt kunnen groeien.
- Alleen in het Noorden en in de grootschalige zandlandschappen is er sprake van ruimte voor groei.

Verbreiding

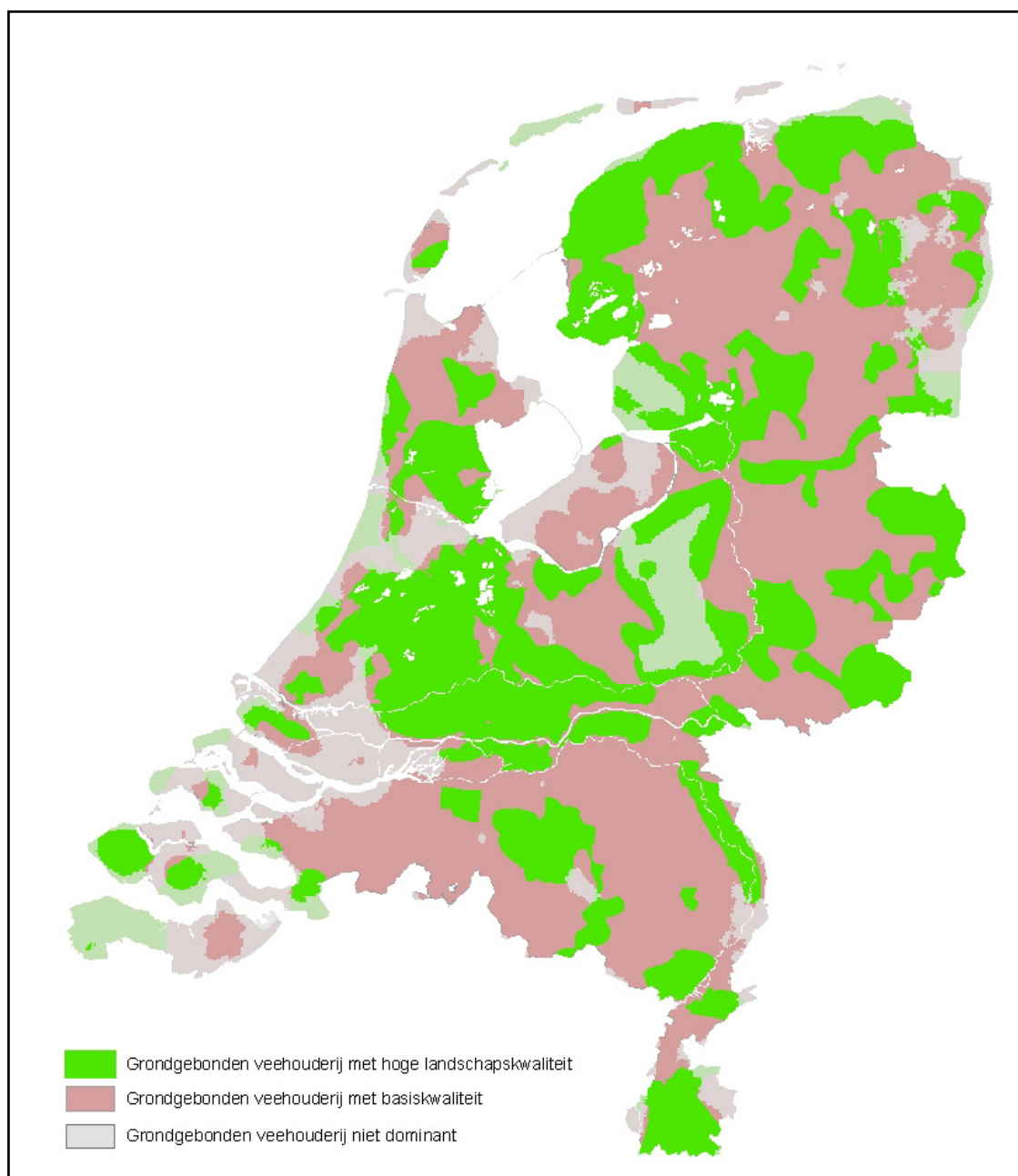
De melkveehouderij (46% van de bedrijven) en de overige graasdierbedrijven (31% van de bedrijven) zijn de sectoren waar verbreding het meeste voorkomt. Verbreding met natuur scoort hier relatief hoog met 40% en 21% van het aantal bedrijven.

Wat gebeurt waar?

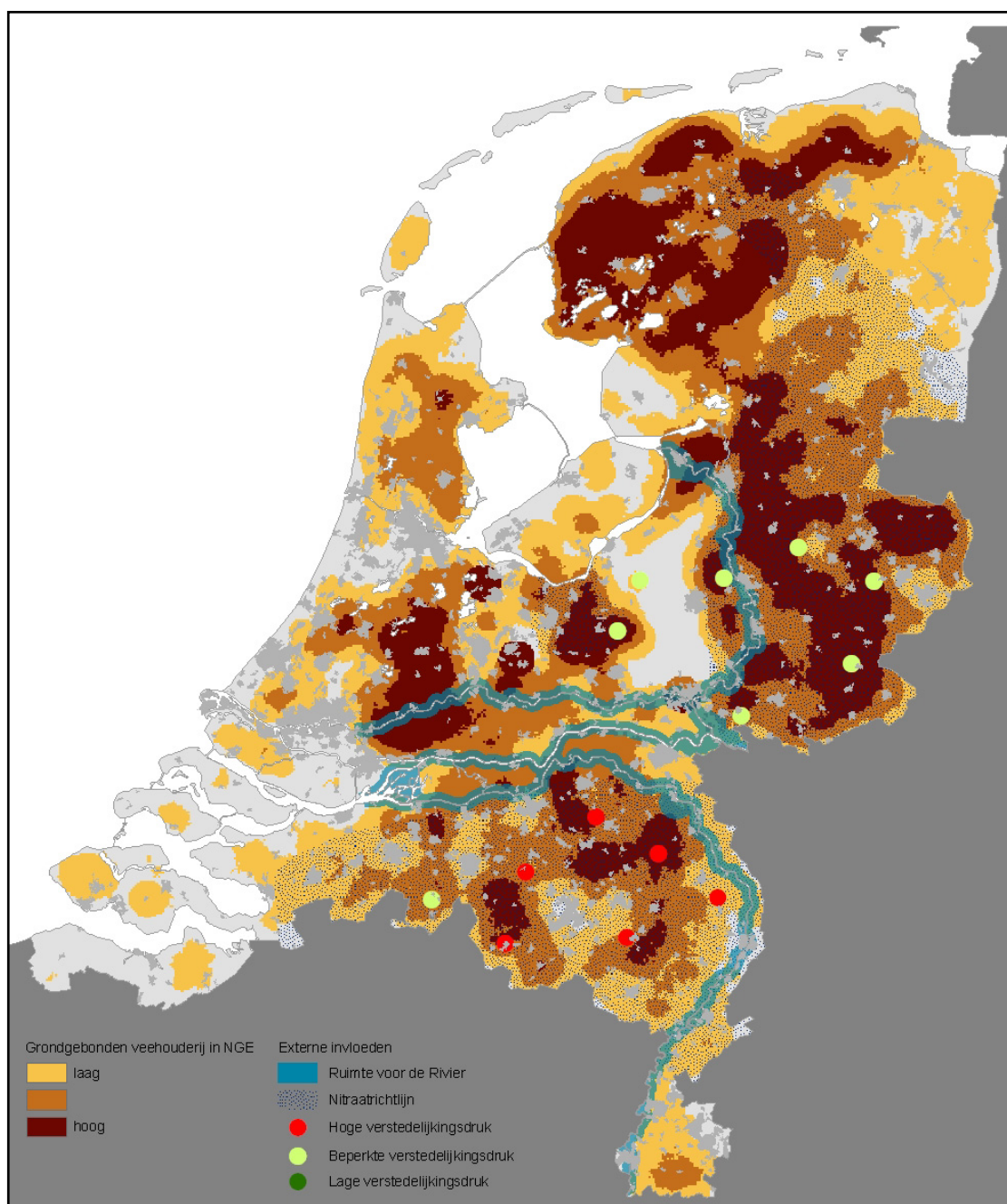
Onderstaande tabel geeft per landschapstype, waar de grondgebonden veehouderij een belangrijke grondgebruiker is, weer wat de meest waarschijnlijke ontwikkelingen zijn.

<i>Landschapstype</i>	<i>Schaalvergroting</i>	<i>Verbreiding</i>	<i>Verstedelijking</i>	<i>Milieu-aspecten</i>
<i>Hewel</i>		◆		
<i>Zand</i>	◆	◆		◆
<i>Hoogveen</i>	◆			◆
<i>Rivieren</i>	◆	◆		
<i>Laagveen</i>		◆	◆	
<i>Zeeklei</i>	◆	◆		
<i>Droogmakerijen</i>	◆	◆	◆	
<i>Kust</i>				

Op de volgende twee bladzijden zijn twee kaarten (figuur 13 en 14) gepresenteerd. De eerste kaart geeft weer waar de huidige grondgebonden veehouderij zich bevindt en waar deze al dan niet overlap vertoont met gebieden die een hoge landschappelijke kwaliteit hebben. De tweede kaart geeft de huidige grondgebonden veehouderij weer in combinatie met externe factoren die een invloed kunnen gaan hebben op de sector.

Figuur 13: Grondgebonden veehouderij en landschappelijke kwaliteit

Figuur 14: Externe factoren die van invloed zijn op de grondgebonden veehouderij

Ontwikkelingen in het landschap

De grondgebonden veehouderij komt in vrijwel alle landschapstypen voor, alleen in de kustzone en in het zuidwestelijke zeekleilandschap is de omvang in NGE aanzienlijk minder. Voor het beschrijven van de effecten op het landschap van de ontwikkelingen in deze sector is het dus niet erg zinvol om dit per landschap uit te splitsen. Daarom wordt per ontwikkeling kort beschreven wat de effecten kunnen zijn.

Doordat de grondgebonden veehouderij vrijwel overal voorkomt bepaald deze sector meer dan andere landbouwsectoren het aanzien van het landelijke gebied. De discussie over de koe in de wei is er niet voor niets; velen valt het op dat iets wat eerst zo alomtegenwoordig was in het huidige landschap een schaars goed begint te worden. Dit betekent dat vooral in deze sector waar veel boeren stoppen met hun bedrijf (en het onderhoud aan het landschap) bijzondere aandacht voor het landschap zal moeten zijn.

Schaalvergroting speelt ook in deze sector een rol. Vanuit het landschap gezien liggen er kansen in het noordelijke zeekleilandschap. In het zandlandschap is er sprake van regionale verschillen. Vooral de jonge heide ontginningen kunnen geschikt zijn voor groter melkveehouderijen. Er zijn echter ook delen, bijvoorbeeld in de beekdalen, waar kleinschalige percelen met bijbehorende beplanting de schaalvergroting bemoeilijken. Deze elementen zijn namelijk vaak in provinciaal en gemeentelijk beleid beschermd. Deze gebieden lenen zich wel bij uitstek voor verbreding gezien de grote aantrekkingskracht voor recreatie.

Ook de veenweidegebieden zoals het Groene Hart en Waterland zijn uitermate geschikt voor verbreding, niet alleen met natuur en landschap maar juist ook in de richting van recreatie en zorg. Dit komt uiteraard door de nabijheid van de Randstad. Tegenover het gunstige gesternte voor verbreding staat in dit gebied de economische vitaliteit van de grondgebonden veehouderij. Uitgaande van het bestaande beleid om dit open gebied met dikke veengronden en een verkavelingspatroon van soms 1000 jaar oud te behouden, betekent dat fysieke schaalvergroting in dit gebied niet mogelijk is. In elk geval niet zonder de fysische omstandigheden in het landschap volledig te wijzigen; waarmee het landschap ook sterk van aanzien wijzigt. Er bestaat dus een risico dat de verbreding succesvol verloopt maar het boerenbedrijf te weinig oplevert. Hierdoor zullen er uiteindelijk nog veel meer bedrijven verdwijnen waarmee de vraag zich opdringt hoe dit cultuurlandschap onderhouden moet worden.

Nationale Landschappen

Er is een zeer grote overlap tussen Nationale Landschappen en het grondgebonden veehouderijcomplex. In zeker de helft van de Nationale Landschappen is de grondgebonden veehouderij de economische drager van het landschap. Daaronder gebieden met een sterke productiestructuur (Zuidwest Friesland, Rivierengebied, Noordoost Twente) maar ook gebieden met een uitermate zwakke structuur (Groene Hart, Laag Holland, Arkenheem-Eemland). Voor deze laatste categorie bedrijven geldt dat schaalvergroting alleen mogelijk is als de kernkwaliteiten van het

betreffende Nationale Landschap niet aangetast worden. De bedrijven hebben meer kansen als ze een bijdrage leveren aan deze kernkwaliteiten van het Nationale Landschap door bijvoorbeeld aan landschapbeheer te doen. Ook verbreding in de recreatieve sfeer biedt voor deze bedrijven mogelijkheden. Koeien in de wei zijn ook zeker een onderwerp dat in deze gebieden bewoners en gebruikers aan zal spreken.

Natuur

Voor de bedrijven nabij EHS en VHR gebieden is sterke schaalvergroting niet de meest voor de hand liggende optie. In enkele gevallen kan verplaatsing een oplossing bieden.

Mogelijke effecten op basis van het nulsценario

Het vervallen van de melkquotering heeft aanzienlijke effecten op de grondgebonden veehouderij. Het verdwijnen van de toeslagen doet de inkomens in het primaire deel van dit complex dalen. Door de verdergaande afbraak van de invoertarieven dalen bovendien de melkprijzen in de EU. Als tegenhanger van het verlies van toeslagen en lagere melkprijzen zal de Nederlandse melkveehouderij de productie kunnen uitbreiden als de melkquotering wordt opgeheven. De potentiële groei van de productie is fors: mogelijk tot 40% meer dan het huidige niveau. Een dergelijk sterke groei van de melkproductie zal zich echter niet voordoen, omdat – naast de vraag of er voldoende afzetmogelijkheden zijn - in deze variant de strenge(re) mestnorm de beperkende factor voor de expansie van de sector is. De norm van 140 kg N/ha leidt tot een groter mestoverschot dan in het referentiescenario en dit overschot neemt verder toe als de melkveestapel uitbreidt. Geschat wordt dat het aantal melkkoeien in 2015 ruim 15% groter zal zijn dan volgens het scenario van de geleidelijke afbouw. Schaalvergroting zal versneld plaatsvinden, vooral in de gebieden met goede productieomstandigheden. Natuur - en landschapsbeheer kan enerzijds voor aanvullende inkomsten zorgen, vooral in de gebieden met een minder optimale productiestructuur, anderzijds is juist grond nodig om mest af te zetten. De belangstelling zal zich daarom meer gaan richten op de pakketten waarbij een redelijke bemesting toegestaan blijft (o.a. vogelweidebeheer).

Conclusies landschap en grondgebonden veehouderij

- Als grootste ruimtegebruiker bepaalt de grondgebonden veehouderij in een groot deel van Nederland het traditionele Hollandse (met koeien) landschap.
- De perspectieven voor schaalvergroting zonder dat dit grote effecten heeft op het landschap zijn goed op de zeekleigebieden, in de Droogmakerijen, op het hoogveen en op de jonge zandgronden.
- Verbreding is kansrijk in een aantal landschappelijk aantrekkelijke gebieden (Heuvellandschap, oude zandgronden) en/of gebieden nabij stedelijke centra (laagveen, oude droogmakerijen).
- In veel van de gebieden waar de sector nu voorkomt zijn de productieomstandigheden minder geschikt voor akkerbouw en is grondgebonden veehouderij de belangrijkste en ook dragende sector van het gebied. Dezelfde minder goede productieomstandigheden beperken echter ook een sterke schaalvergroting (veengebieden).

- De overlap tussen het grondgebonden veehouderijcomplex en de Nationale Landschappen is vrij groot. In zeker de helft vormt de grondgebonden melkveehouderij de economische drager van het gebied. De perspectieven in deze gebieden lopen zeer sterk uiteen. In een aantal zijn de perspectieven voor schaalvergroting (naast verbreding) goed, in andere gebieden rondt slecht waardoor verbreding met groene/blauwe diensten en recreatie (nabij stedelijke gebieden) een belangrijke economische basis moet gaan vormen voor continuïteit op langere termijn.
- Zeker in gebieden met slechte perspectieven voor schaalvergroting komen veel boerderijen en bedrijfsgebouwen vrij voor andere bedrijvigheid en wonen.
- In die gebieden waar schaalvergroting mogelijk is (dus niet in de veenweidegebieden) zal onder invloed van het nulscenario de grondgebonden veehouderij in versneld tempo schaalvergroting doormaken.

5.3 De intensieve veehouderij

Ontwikkelingen

Concentraties van intensieve veehouderij (varkens, kalveren, pluimvee) bevinden zich in oostelijk Brabant en noordelijk Limburg, de Gelderse Vallei en wat meer verspreid in delen van overig Gelderland Overijssel, Drenthe en Groningen. Deze sector bevindt zich al in een moeilijke situatie, die er vanwege een aantal factoren niet beter op zal worden. De mestwetgeving zal leiden tot kostenverhogende maatregelen in verband met mestverwerking en afvoer, iets soortgelijks geldt voor eisen aan stallen vanuit dierenwelzijn, eisen aan transport vanuit dierenwelzijn en mogelijke maatregelen ter voorkoming van grootschalige dierziektenuitbraken en – verspreiding.

Tabel 4: Overzicht van de ontwikkelingen in de intensieve veehouderij en de mogelijke effecten daarvan op het landschap

Ontwikkelingen in het complex	Ontwikkelingen in het landschap
Schaalvergroting	Geconcentreerde vestiging in LOG 's
Minder bedrijven	Grotere (en hogere) stallen en gebouwen
Ruimtelijke concentratie met aanverwante bedrijvigheid in LOG 's	aanverwante bedrijvigheid
Duurzamer/milieuvriendelijker	Verzwaren infrastructuur m.n. rond LOG 's
Voldoen aan nitraatrichtlijn en KRW	Verstedelijking in vrijkomende gebouwen of sloop gebouwen in extensiverings/verwevingsgebieden
	Mestverwerking of afzet op afstand

Ontwikkelingen buiten de intensieve veehouderij

Om de effecten van veranderingen in de intensieve veehouderijcomplex op het landschap te kunnen bepalen moeten we weten, naast waar deze sector ruimtelijk voorkomt, waar andere drijvende krachten buiten de intensieve veehouderijcomplex een rol spelen. Dit wordt kort geschetst.

Nitraatrichtlijnen (Hermans et al, 2005)

De intensieve veehouderij komt vooral voor op de zandgronden van zuid en oost Nederland. In deze gebieden zijn extra inspanningen nodig om te voldoen aan de

normen van de Nitraatrichtlijn en in de toekomst ook aan de KRW, terwijl de mestdruk al hoog is. Om binnen de normen te blijven zal er meer mest verwerkt moeten worden of afgezet buiten deze gebieden. Voor de intensieve veehouderij zal dit hogere kosten betekenen.

Water en waterberging

Waterberging in het kader van het project Ruimte voor de Rivier concentreert zich op de buitendijkse gebieden. Gegeven het feit dat de intensieve veehouderij hier niet voorkomt maakt dat de sector ook niet te maken zal krijgen met ruimte voor rivieren. Lokaal speelt waterberging in de zandgebieden een rol, dit is vooral het geval in en langs beekdalen.

Verstedelijking (Hermans et al, 2005)

De intensieve veehouderij ligt niet in de gebieden met de hoogste verstedelijkingsdruk. Toch zal als gevolg van diffuse verstedelijking deze sector in het zuidelijke zandlandschap, en dan vooral in het oostelijke deel daarvan, worden teruggedrongen.

Verbreiding

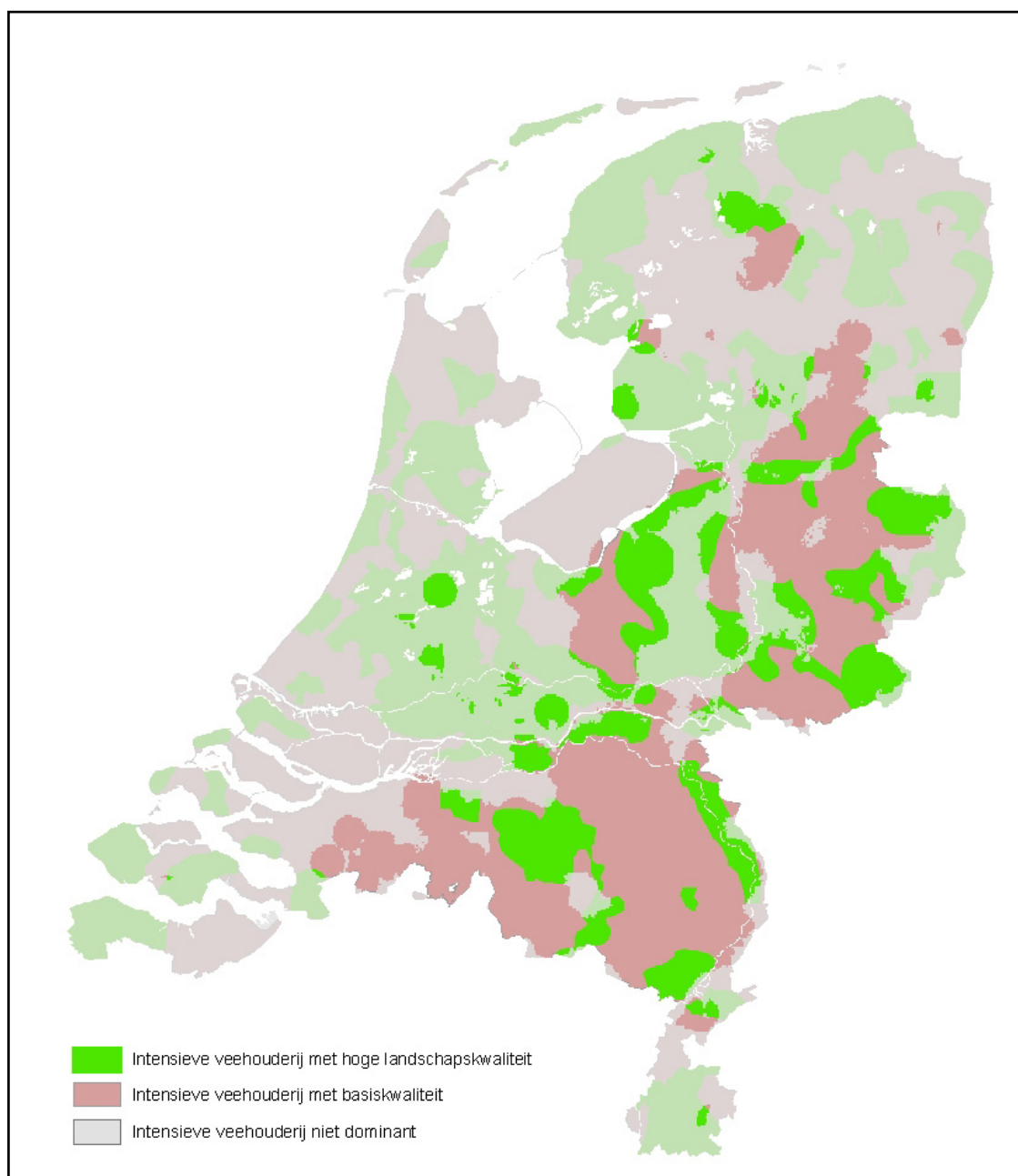
Samen met glastuinbouw/champignonteelt komt verbreding op intensieve veehouderijbedrijven het minst voor (23% van de bedrijven in 2003). Verbreiding met natuur komt met 15% van de bedrijven het meest voor.

Wat gebeurt waar?

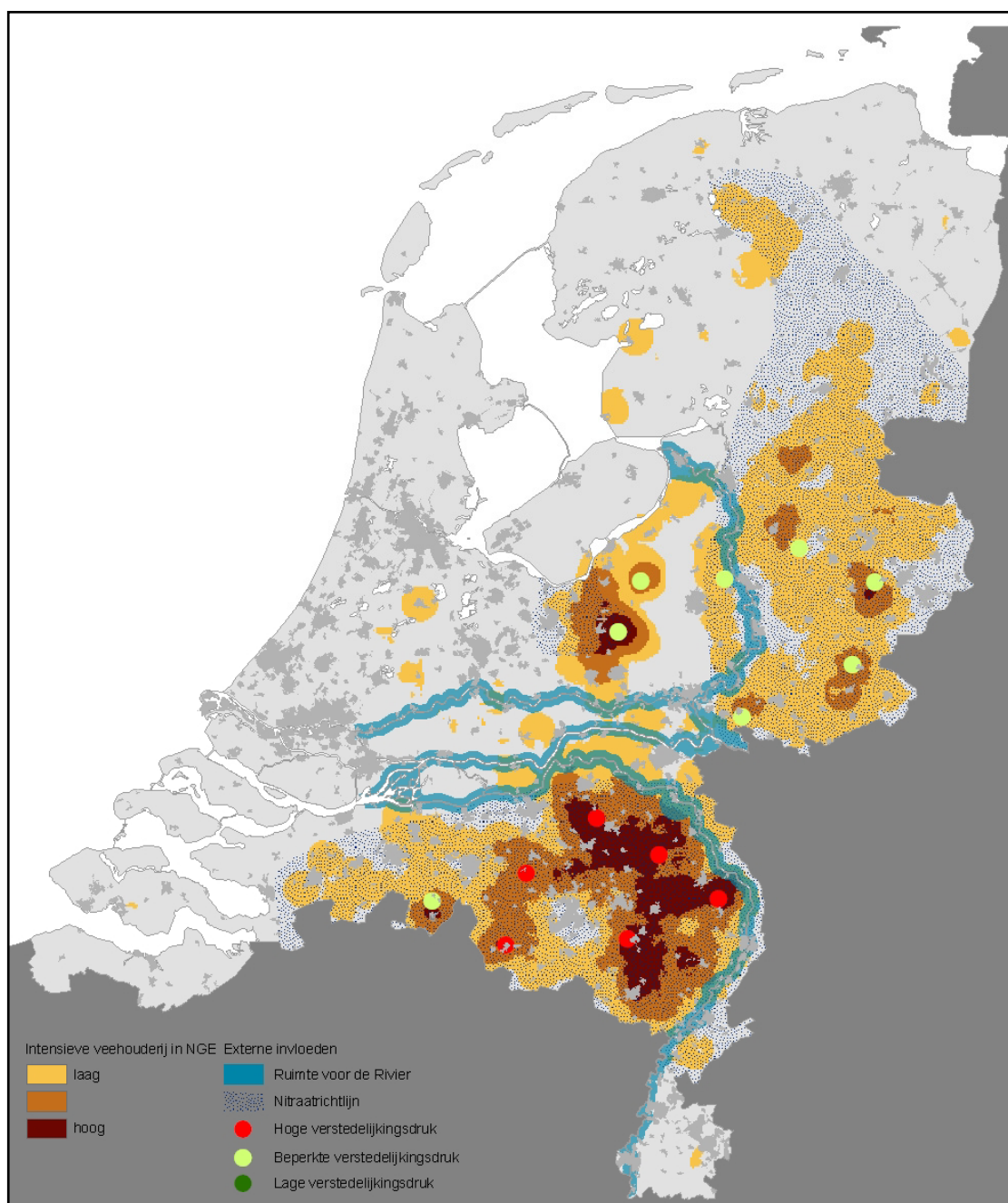
Onderstaande tabel geeft per landschapstype, waar de intensieve veehouderijcomplex een belangrijke factor is, weer wat de meest waarschijnlijke ontwikkelingen zijn.

<i>Landschapstype</i>	<i>Schaalvergroting</i>	<i>Verbreiding</i>	<i>Verstedelijking</i>	<i>Milieu-aspecten</i>
<i>Hewel</i>				
<i>Zand</i>	◆		◆	◆
<i>Hoogveen</i>				
<i>Rivieren</i>				
<i>Laagveen</i>				
<i>Zeeklei</i>				
<i>Droogmakerijen</i>				
<i>Kust</i>				

Op de volgende twee bladzijden zijn twee kaarten (figuur 15 en 16) gepresenteerd. De eerste kaart geeft weer waar de huidige intensieve veehouderij zich bevindt en waar deze al dan niet overlap vertoont met gebieden die een hoge landschappelijke kwaliteit hebben. De tweede kaart geeft de huidige intensieve veehouderij weer in combinatie met externe factoren die een invloed kunnen gaan hebben op de sector.

Kaart 15: Intensieve veehouderij en landschappelijke kwaliteit

Figuur 16: Externe factoren die van invloed zijn op de intensieve veehouderij

Ontwikkelingen in het landschap

Reconstructie

In de intensieve veehouderij is de reconstructie van de zandgebieden de belangrijkste opgave voor de komende jaren. De reconstructieplannen liggen klaar of zijn in uitvoering en bestaan eruit dat er verwevingsgebieden, extensiveringsgebieden en landbouwontwikkelingsgebieden ontstaan.

In de landbouwontwikkelingsgebieden zal herplaatsing uit de extensiveringsgebieden en de noodzakelijke schaalvergroting moeten gaan plaatsvinden.

Deze schaalvergroting is echter anders dan de schaalvergroting in bijvoorbeeld de akkerbouw of de grondgebonden veehouderij. De schaalvergroting in de intensieve veehouderij zal zich vooral uiten in grootschalige industrieel ogende bedrijven die geconcentreerd in de ontwikkelingsgebieden gaan ontstaan eventueel samen met aan de productiebedrijven gerelateerde bedrijven zoals diervoederbedrijven, slachterijen, transportbedrijven, installaties voor mestverwerking en dienstverlening. In de agrobusinessparken zal de bebouwing sterk geconcentreerd worden en zal er een industriële uitstraling ontstaan. Anderzijds biedt het ook perspectieven om zorg te besteden aan een goede landschappelijke inpassing van deze terreinen en de ruimtelijke kwaliteit van deze parken zelf.

De contramal van deze ontwikkelingen is dat in gebieden waar nu nog intensieve veehouderij voorkomt deze sterk zal verminderen of zelfs geheel zal verdwijnen (extensiveringsgebieden), mede vanuit de milieuriichtlijnen. Vrijkomende gebouwen zullen een andere functie krijgen of afgebroken worden (stallen: Ruimte voor Ruimteregeling). Enerzijds ontstaan er dus gevaar door verrommeling door allerlei niet-agrarische activiteiten maar anderzijds ook perspectief op een aantrekkelijker landschap met onderhoud van landschapselementen en/of natuurontwikkeling. Bij dit laatste punt zullen vooral ook de nieuwe eigenaren een belangrijk aanspreekpunt en doelgroep gaan vormen. Vooralsnog is het onduidelijk wie dat landschapsbeheer moet gaan uitvoeren.

De verwevingsgebieden vormen een tussencategorie.

Nationale Landschappen

De overlap van het intensieve veehouderijcomplex met de Nationale Landschappen is zeer gering en beperkt zich tot het Groene Woud en Noordoost Twente.

In de uitwerking van het reconstructiebeleid door de provincies wordt het fenomeen Nationale Landschap nog niet genoemd. Het was tijdens het opstellen van de plannen immers nog niet aangewezen. Binnen de nationale landschappen liggen ook intensiveringgebieden. Hier zal op een zorgvuldige wijze, met aandacht voor kwaliteit van het bestaande landschap en ontwerpqualität een goede invulling aan gegeven moeten worden.

Natuur

In gebieden waar intensieve veehouderij dichtbij EHS en of VHR gebieden ligt is schaalvergroting vanwege de beperking van de uitstoot van ammoniak geen optie (eventueel ammoniakwassers). In een aantal gevallen zal dit tot verplaatsing van bedrijven kunnen leiden (zie ook reconstructie).

Mogelijke effecten op basis van het nulscenario

De intensieve veehouderij krijgt te maken met sterk oplopende kosten voor mestafzet, omdat het mestoverschot toeneemt. Dit is een resultante van de uitbreiding van de melkveestapel – die samenhangt met de afschaffing van de melkquotering – en de strengere mestnormen. Stijgende mestafzetkosten hebben aanzienlijke inkomenseffecten in de intensieve veehouderij en zullen, indien mestverwerking niet snel rendabel wordt, leiden tot een flinke daling van het aantal dieren in de sector. Geschat wordt dat de varkensstapel in deze variant bijna 30% kleiner zal zijn dan volgens het scenario van de geleidelijke afbouw het geval zou kunnen zijn. Voor de vleeskalveren- en de pluimveestapel wordt een vermindering van circa 10% verwacht. Omdat ook schaalvergroting optreedt zullen veel stallen leeg komen te staan, een andere bestemming krijgen of een nieuwe eigenaar. Uit oogpunt van landschap neemt de kans op verrommeling aanzienlijk toe.

Conclusie landschap en intensieve veehouderij

- Aandacht voor de landschappelijke inpassing van concentraties van grootschalige intensieve veehouderij in de landbouwwontwikkelingsgebieden; vooral in de Nationale landschappen Groene Woud en Noordoost Twente.
- In gebieden waar de intensieve veehouderij sector zich terugtrekt (extensiveringsgebieden) moet er aandacht zijn voor hergebruik of sloop van vrijkomende bebouwing. Vooral bij een overgang naar niet agrarische activiteiten ligt de verrommeling op de loer.
- Als gevolg van het nulscenario zal de intensieve veehouderij te maken krijgen met stijgende mestafzetkosten. Indien de mestverwerking niet snel rendabel wordt zal dit leiden tot een krimp van deze sector.

5.4 De intensieve vollegrondsteelten

Ontwikkelingen

Dit agrocomplex omvat een breed scala zoals fruitteelt, vollegrondsgroenten, sierteelten (bomen, heesters, bloemen), bloembollen met elk hun eigen concentratiegebieden (bollen in bollenstreek en Kop van Noord-Holland, fruit in de Betuwe en delen van Limburg, boomteelt o.a. in Boskoop, Noord-Brabant en de Betuwe, vollegrondsgroenten in o.a. Westfriesland en Noord-Brabant). Verder zijn er verspreide gebruiksvormen. Met name vollegrondsgroenteteelt en bloembollenteelt komen verspreid ook voor op akkerbouwbedrijven als vorm van intensivering. Het zijn teelten die ook bij relatief hogere grondprijzen rendabel zijn en daarmee beter bestand tegen stedelijke druk dan de typische akkerbouwteelten. Er is hier dus vooral

in het westen van Nederland op de betere akkerbouwgronden en in beperkte mate in het Zuiden van het land op de zandgronden dus sprake van verdringing.

De sector als totaal lijkt nog het nodige perspectief te hebben, ook in stedelijke invloedssfeer, aangezien de intensieve teelten enerzijds hogere grondprijzen kunnen opbrengen, anderzijds vanwege de nabijheid van afzetgebieden. Om dezelfde reden kan deze grondgebruiksvorm de minder intensieve grondgebonden akkerbouw en veehouderij verdringen.

Tabel 5: Overzicht van de ontwikkelingen in de vollegrondstuinbouw en de mogelijke effecten daarvan op het landschap

Ontwikkelingen in het complex	Ontwikkelingen in het landschap
Schaalvergroting	Uniformer landgebruik, egalisering
Minder bedrijven	Grotere bedrijfsgebouwen/bouwkavels
Duurzamer/milieuvriendelijker	Verzwaren infrastructuur
Voldoen aan nitraatrichtlijn en KRW	Verstedelijking/vrijkomende gebouwen
Randstad: Verstedelijking	Specifiek boomteelt: verdwijnen
Reizende teelten	reliëf/teeltlaag; grond voor 2-3 jaar in gebruik
(boomteelt/bloembollenteelt, enkele vollegrondsgroenteteelten)	voor opgaande teelten
	Bloembollenteelt en fruitteelt voegen in bepaalde periode van het jaar duidelijk kwaliteit toe

Ontwikkelingen buiten de vollegrondstuinbouw

Om de effecten van veranderingen op het opengrondstuinbouwcomplex op het landschap te kunnen bepalen, moeten we weten waar deze sector ruimtelijk voorkomt, en waar andere drijvende krachten buiten het opengrondstuinbouwcomplex een rol spelen. Dit wordt kort geschetst.

Nitraatrichtlijnen (Hermans et al, 2005)

Voor de intensieve vollegrondsgroenteteelt op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg zal geconfronteerd worden met stringenter eisen voor stikstof-giften/bemestingsvrije stroken langs watergangen a.g.v. de Nitraatrichtlijn. De gevolgen van strengere eisen als gevolg van de KRW zullen ook voor de (intensieve) vollegrondstuinbouwbedrijven op de zandgronden in het westen van het land (kustgebieden) gevolgen gaan hebben zowel op het gebied van bemesting als waarschijnlijk op het gebied van gewasbescherming. Voor de boomteelt speelt specifiek de problematiek voor de aanvulling van grond met organische materiaal. In het kader van de mestwetgeving zal dit waarschijnlijk meer gaan kosten. De gevolgen voor de fruitteelt zullen zeker op het gebied van bemesting nihil zijn.

Water en waterberging

Waterberging vanuit het project Ruimte voor de Rivier speelt geen belangrijke rol voor de vollegrondstuinbouw. Er bevindt zich wel tuinbouw in het riviereengebied maar alleen binnendijks terwijl ruimte voor de rivier alleen buitendijks tot maatregelen zal leiden.

Verstedelijking (Hermans et al, 2005)

In de randstad is de verwachting dat de druk op de ruimte verder toeneemt en daarmee de grondprijzen. Hierdoor zal de tuinbouw in de randstad zich in sommige

gevallen gedwongen zien ruimte te maken, al kan deze sector aardig weerstand bieden tegen stijgende grondprijzen. Hier staat tegenover dat de vollegrondstuinbouw in andere gebieden zich verder zal kunnen ontwikkelen en uitbreiden. De mate waarin is sterk afhankelijk van de ruimte die de markt biedt. Vooralsnog lijkt dat maar heel beperkt en zeer geleidelijk te zijn. De vollegrondstuinbouw stelt daarnaast hoge eisen aan de bodemkwaliteit en de ontwatering. Uitbreiding zal daarom vooral plaatsvinden in de huidige akkerbouwgebieden nabij de huidige concentratiegebieden.

Verbreiding

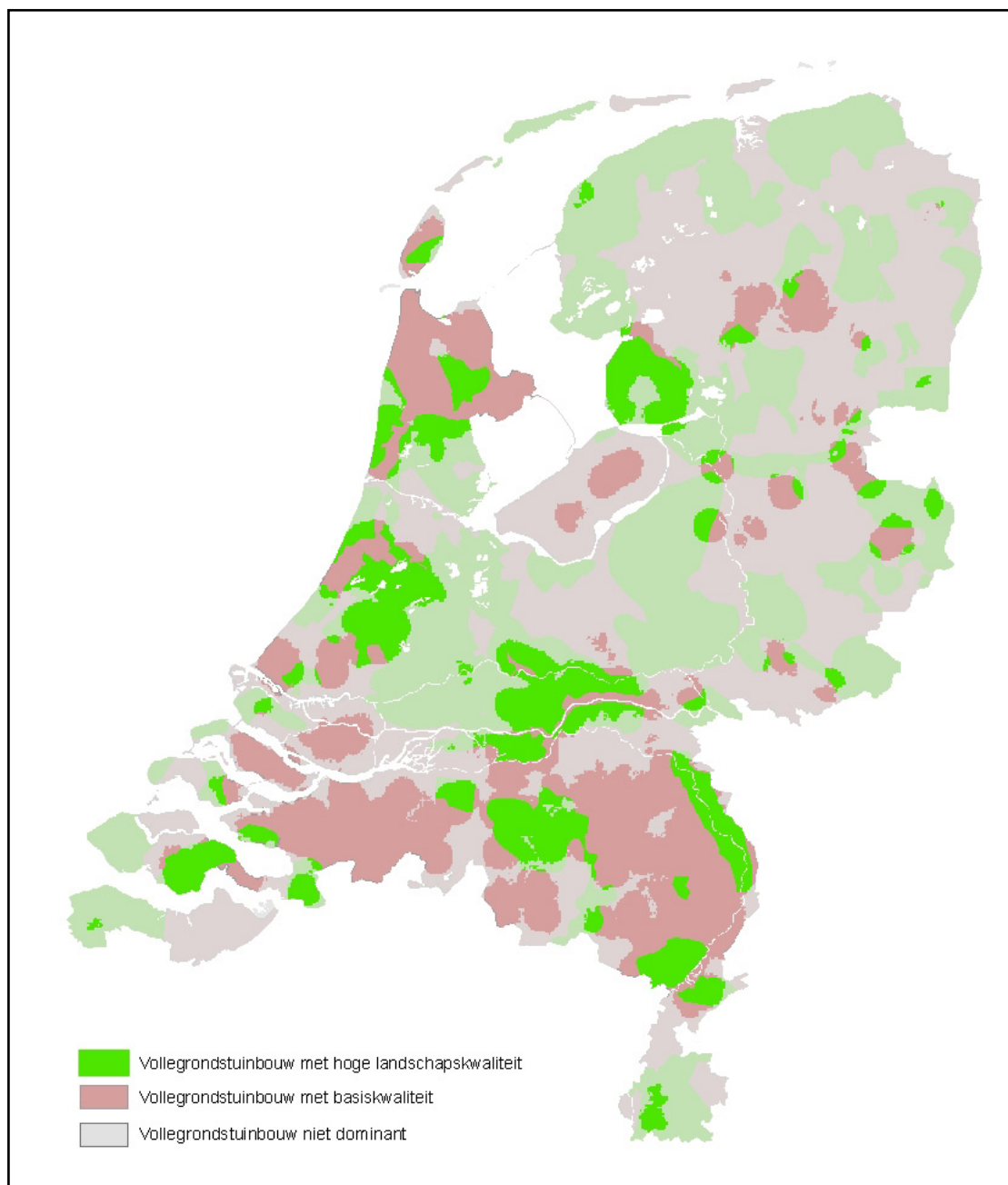
Door de aard van de bedrijven: de beperkte omvang aan grond en het arbeidsintensieve karakter, lenen deze bedrijven zich minder voor verbredingsactiviteiten dan grondgebonden veehouderij en akkerbouw. Toch hebben nog 37% van de bedrijven (o.a. fruitteelt) in 2003 verbredingsactiviteiten, waarbij natuur op 18% van de bedrijven het meeste voorkomt.

Wat gebeurt waar?

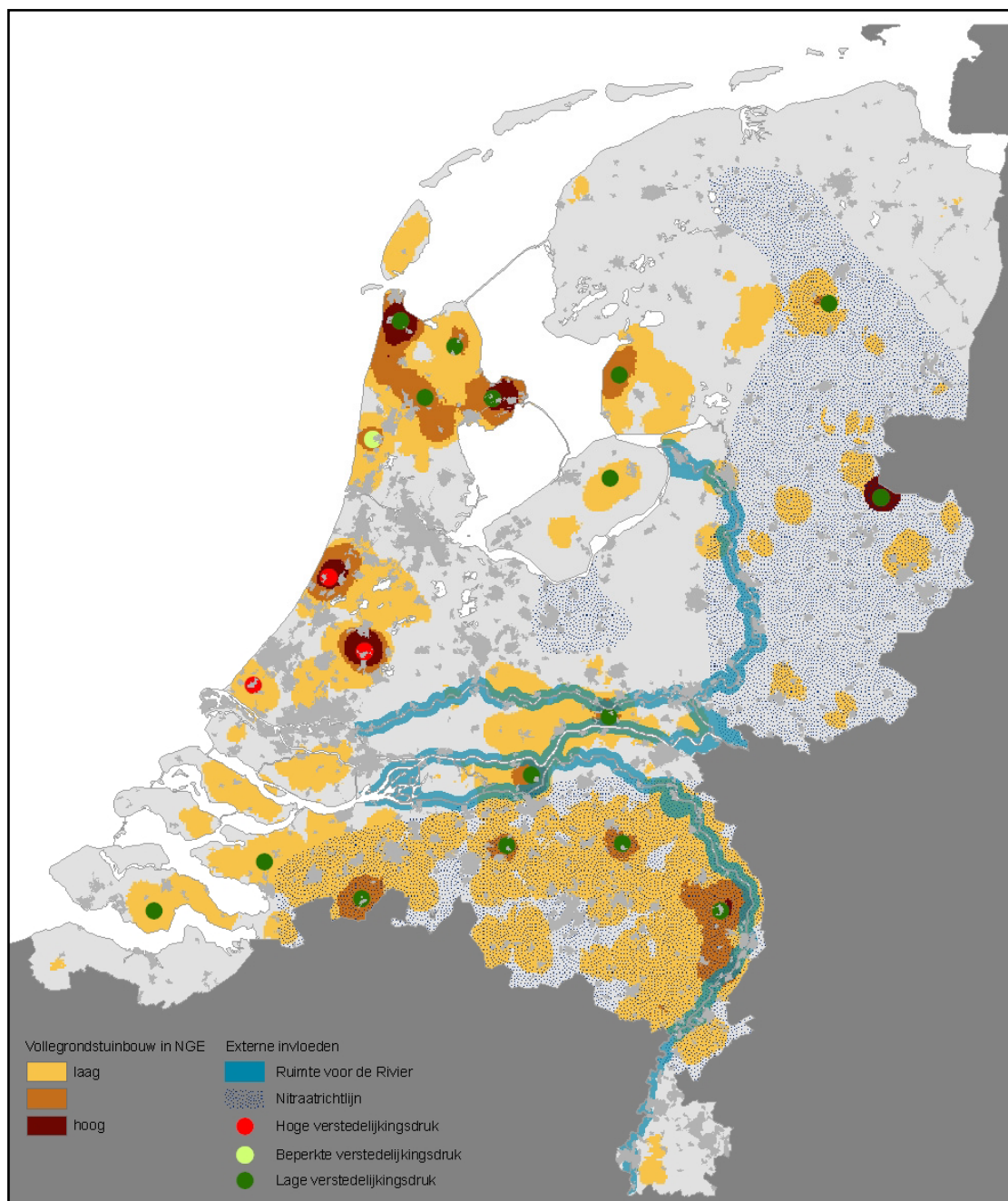
Onderstaande tabel geeft per landschapstype, waar de vollegrondstuinbouw een belangrijke factor is, weer wat de meest waarschijnlijke ontwikkelingen zijn:

<i>Landschapstype</i>	<i>Schaalvergroting</i>	<i>Verbreiding</i>	<i>Verstedelijking</i>	<i>Milieu-aspecten</i>
<i>Hewel</i>				
<i>Zand</i>	◆			◆
<i>Hoogveen</i>				◆
<i>Rivieren</i>	◆			
<i>Laagveen</i>				
<i>Zeeklei</i>	◆			
<i>Droogmakerijen</i>	◆		◆	
<i>Kust</i>			◆	◆

Op de volgende twee bladzijden zijn twee kaarten (figuur 17 en 18) gepresenteerd. De eerste kaart geeft weer waar de huidige vollegrondstuinbouw zich bevindt en waar deze al dan niet overlap vertoont met gebieden die een hoge landschappelijke kwaliteit hebben. De tweede kaart geeft de huidige vollegrondstuinbouw weer in combinatie met externe factoren die een invloed kunnen gaan hebben op de sector.

Figuur 17: Vollegrondstuintuinbouw en landschapskwaliteit

Figuur 18: Externe factoren die van invloed zijn op de vollegrondstuinbouw

Ontwikkelingen in het landschap

Zandlandschap

Het zandlandschap in Zuid Nederland kent een afwisseling van hoger gelegen dekzandgronden doorsneden met beekdalen. In het dit landschap komt veel kleinschalig reliëf voor. Verdere groei van de boomteelt zal zeker gevolgen hebben voor dit landschap. Percelen zullen geëgaliseerd worden t.b.v. van vooral de pot - en containerteelten, waardoor kleinschalig reliëf verdwijnt. Uit oogpunt van vruchtwisseling is vooral bij de teelt van bomen sprake van een reizende teelt rond de centra waarbij tijdelijk voor enkele jaren lokaal en regionaal grote veranderingen in het landschap kunnen optreden. Bij teelt met kluit wordt daarbij ook het microreliëf steeds aangetast. Andere soorten van boomteelt met minder opgaande beplantingen hebben weinig gevolgen voor de openheid. Ook de bedrijfsgebouwen van boomkwekerijen worden steeds groter en hoger.

Door schaalvergroting zullen bij de vollegrondsgroenteteelt grotere percelen met eenzelfde gewas ontstaan. Dit heeft voor het landschap echter weinig gevolgen, omdat het relatief kleinschalig blijft.

Hoogveenlandschap

Geen landschappelijk effecten te verwachten, eventuele nieuwe vestiging en uitbreiding sluit goed aan op de schaal van het landschap.

Rivierenlandschap

Ook hier heeft boomteelt waarbij ook de kluit wordt meegeleverd een negatief effect op het reliëf van de bodem. Hierdoor kunnen oeverwallen vervlakken en verdwijnen. De toename en de reizende teelt van laanbomen kunnen ook hier de openheid aantasten. De gevolgen voor het landschap kunnen heel verschillend zijn en hangen sterk af van de mate van beslotenheid van het huidige landschap. In vrij open gebieden kan lokaal de belevingswaarde negatief beïnvloed worden.

De in het Rivierengebied veel voorkomende fruitteelt voegt in de bloeitijd een uit oogpunt van beleving belangrijke kwaliteit toe en vormt een onlosmakelijk onderdeel van het landschap in het Rivierengebied.

Zeekleilandschap

Uitbreiding van bloembollenteelt en vollegrondsgroenteteelt zal nauwelijks gevolgen voor het landschap hebben omdat ze ingepast kunnen worden in de huidige structuur van de akkerbouw. Wel zullen de bedrijfsgebouwen groter kunnen worden. Meer bloembollenteelt zal een positieve invloed hebben op de (seizoensgebonden) beleving van het (open) landschap.

Droogmakerijen

Idem zeekleilandschap. De verstedelijkingsdruk in vooral de droogmakerijen in de randstad zal toenemen waardoor opengrondsteelten ook hier op sommige plekken moet wijken voor glastuinbouw (Haarlemmermeer) of verstedelijking.

Kustlandschap

De druk vanuit recreatie, natuur/vernatting, verstedelijking en milieu is vooral op de bloembollenteelt direct achter de duinen het sterkt voelbaar. Ook hier heeft de bloembollenteelt een positieve invloed op de (seizoensgebonden) beleving van het landschap.

Nationale Landschappen

De overlap van het vollegrondstuinbouwcomplex met de Nationale Landschappen is vrij beperkt en komt voor in het Rivierengebied (fruitteelt en boomteelt), Groene Hart (boomteelt incl. kassen voor de boomteelt), Midden-Brabant (boomteelt en vollegrondsgroenteteelt) en Noord- Oost Twente (boomteelt). De teelt van opgaande bomen en het gebruik van allerlei ondersteunende voorzieningen in de fruitteelt, boomteelt en vollegrondsgroenteteelt (kappen, tunnels en glasopstanden) kan conflicteren met de kernkwaliteiten van de betreffende Nationale Landschappen.

Natuur

De combinatie van vollegrondstuinbouw met EHS en/of VHR gebieden komt niet voor.

Mogelijke effecten op basis van het nulscenario

De huidige opengrondsteelten worden nauwelijks (fruitteelt) of geheel niet (boomteelt, bloembollenteelt) door de EU ondersteund en opereren al volledig op een open markt. De effecten van geheel wegvallen van de ondersteuning zullen dan ook zeer beperkt zijn. Wel kan als gevolg van een toename van deze teelten, met name vollegrondsgroenteteelt op akkerbouwbedrijven het prijspeil enige jaren verder onder druk komen te staan.

Conclusies landschap en vollegrondstuinbouw

- Perspectieven voor uitbreiding en schaalvergroting van het vollegrondstuinbouwcomplex in het zeekleilandschap, de droogmakerijen (behalve die in de randstad) en het hoogveenlandschap zijn over het algemeen gunstig en hebben hier voor het landschap nauwelijks gevolgen omdat het inpasbaar is in de huidige structuur van de akkerbouw hier. Wel is sprake van verdringing van akkerbouw, het eerst bij de huidige concentratiegebieden van het opengrondstuinbouwcomplex..
- Verstedelijkingsdruk is vooral voelbaar in het kustgebied en de droogmakerijen in de Randstad. Wat betreft de totale omvang is het in hectare beperkt, het zijn echter wel gronden die dicht bij de huidige concentratiegebieden liggen en daardoor wel belangrijk zijn voor de centrumfunctie en de in de Nota Ruimte aangewezen greenports in deze gebieden.
- In de meer open delen van het zandlandschap en het rivierenlandschap kan de rondreizende teelt van opgaande bomen (lokaal) grote gevolgen voor het landschap hebben. Ook de bedrijfsgebouwen voor deze teelten en het gebruik van ondersteunende voorzieningen worden steeds frequenter en hoger.

- Er is maar een beperkte overlap met nationale landschappen. De teelt van opgaande bomen en het gebruik van ondersteunende voorzieningen vraagt hier wel aandacht. In een aantal provincies zijn daarvoor inmiddels regels opgesteld.
- Uit oogpunt van beleving hebben de bloembollenteelt en de fruitteelt (tijdelijk) een belangrijke meerwaarde voor het landschap en vormen ze een onlosmakelijk onderdeel van het Nederlandse cultuurlandschap.
- Het nulsce­na­rio zal niet of nauwelijks effecten genereren voor de de volle­gron­dsuinbouw.

5.5 De glastuinbouw

Ontwikkelingen

Glastuinbouw heeft zich in Nederland sterk ontwikkeld en zich ook buiten de traditionele glastuinbouwgebieden (Westland, Aalsmeer, Venlo) genesteld in aangrenzende gebieden in Zuidholland, in Noord-Brabant rond Emmen, Arnhem-Nijmegen) in kleinere concentraties. Naast die gegroeide concentraties is ook waar te nemen hoe her en der kassencomplexen zijn verschenen: het zogenaamde verspreide glas. Zowel vanuit bedrijfseconomisch en logistiek oogpunt als vanuit landschappelijke eisen is van overheidswege gekozen voor concentratie in een beperkt aantal gebieden voor concentratie in een beperkt aantal gebieden (greenports, 10 LOG 's (Landbouw Ontwikkelings Gebieden) uit de Nota Ruimte en provinciale bundelingsgebieden aan te wijzen door de provincies) als ook tot beperkingen ten aanzien van nieuwvestiging en uitbreiding van zogenaamd verspreid glas. Er is echter soms nog ruimte om nieuwvestiging buiten de aangewezen bundelingsgebieden te realiseren. Belangrijkste reden is dat het breed gedragen bundelingsbeleid nog niet in alle vigerende bestemmingsplannen is verankerd. Ook staan een aantal provincies nog uitbreiding van verspreid liggende bedrijven tot een bepaalde omvang toe eventueel onder voorwaarden van kwaliteitsverbetering van het omliggende landschap of de ruimtelijke kwaliteit (BOM+, Limburg).

Tabel 6: Overzicht van de ontwikkelingen in de glastuinbouw en de mogelijke effecten daarvan op het landschap

Ontwikkelingen in het complex	Ontwikkelingen in het landschap
Schaalvergroting	Geconcentreerde vestiging in LOG 's en provinciale bundelingsgebieden
Minder bedrijven	Grotere (en hogere) kassen en gebouwen, ook van aanverwante bedrijvigheid
Ruimtelijke concentratie met aanverwante bedrijvigheid in greenports, 10 LOG 's en provinciale bundelingsgebieden	Verzwaren infrastructuur m.n. rond LOG 's en bundelingsgebieden
Duurzamer/milieu/energievriendelijker	Saneren/verplaatsen van verspreid voorkomend glas

Ontwikkelingen buiten de glastuinbouw

Om de effecten van veranderingen in de glastuinbouw op het landschap te kunnen bepalen moeten we weten, naast waar deze sector gelokaliseerd is, waar andere drijvende krachten buiten de glastuinbouw een rol spelen. Dit wordt kort geschetst.

Nitraatrichtlijnen (Hermans et al, 2005)

Ook de glastuinbouw heeft te maken met de Nitraatrichtlijn en de KRW. Daarvoor worden bemestingsnormen ontwikkeld en zullen waarschijnlijk verdere emissie-beperkende maatregelen nodig zijn om tot meer of volledig gesloten kassen te komen. Op een deel van de bedrijven, met name de teelten op substraat en de plantenteelt is al sprake van gesloten systemen.

Water en waterberging

Waterberging in het kader van ruimte voor rivieren concentreert zich op de buitendijkse gebieden waar glastuinbouw als gevolg van mogelijke wateroverlast, met uitzondering van enkele bedrijven in Noord-Limburg, niet voorkomt. Wel speelt in het Westland het probleem van gebrekkige waterafvoer in perioden met extreme neerslag. Verzilting als gevolg van de combinatie van inklinking van de bodem en zoute kwel is eveneens een probleem in het Westland.

Verstedelijking (Hermans et al, 2005)

De verwachting is dat in de Randstad de druk op de ruimte verder toeneemt. Als gevolg hiervan zal de glastuinbouw in de traditionele gebieden plaats moeten maken voor woningbouw, bedrijventerreinen en infrastructuur. Uitbreiding van glastuinbouw vindt plaats in de gebieden eromheen en in de aangewezen gebieden.

Verbreiding

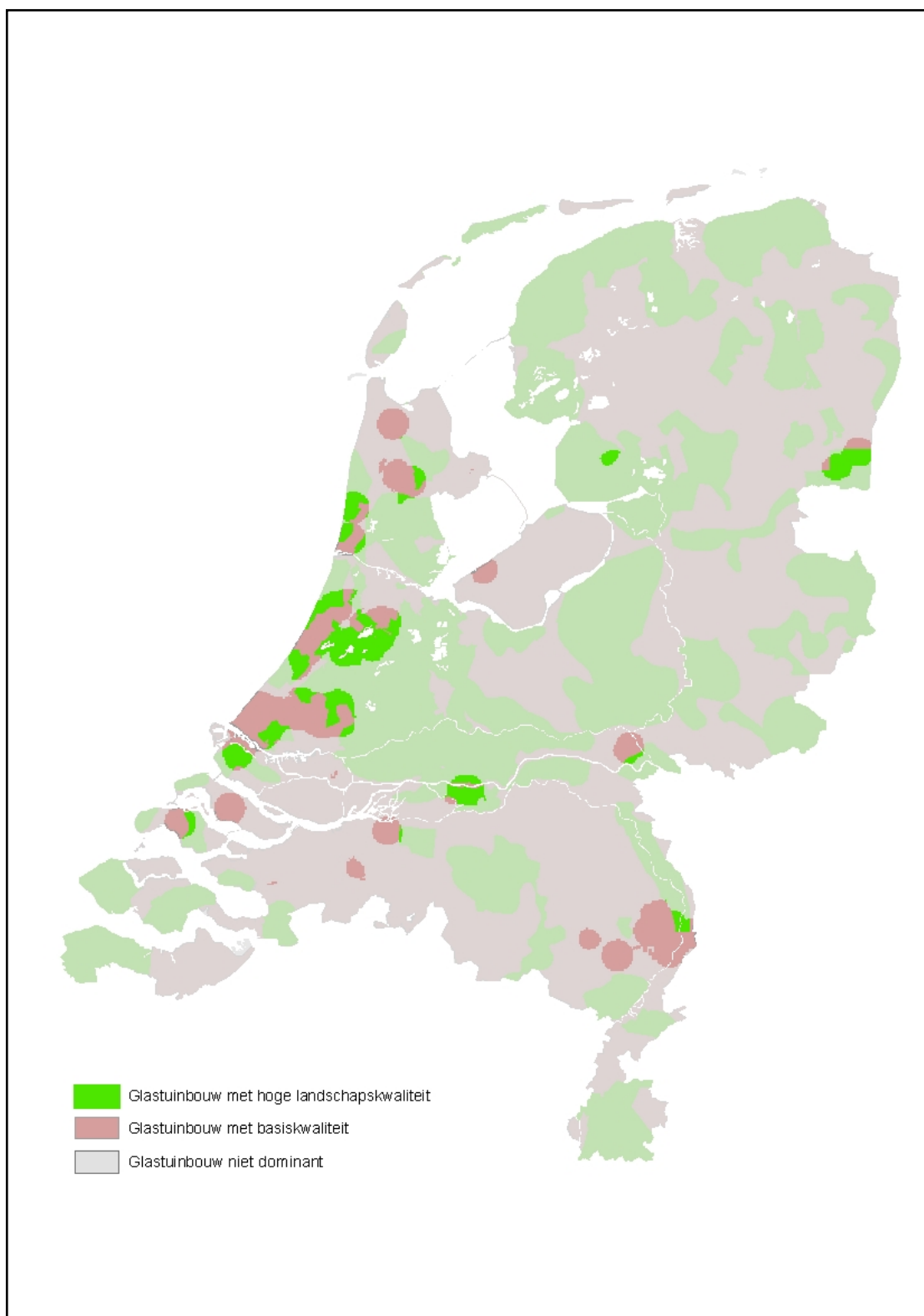
Op glastuinbouw/champignonteeltbedrijven komt verbreding relatief het minste voor (19% van de bedrijven in 2003). Verbreiding met natuur komt met 10% van de bedrijven het meest voor.

Wat gebeurt waar?

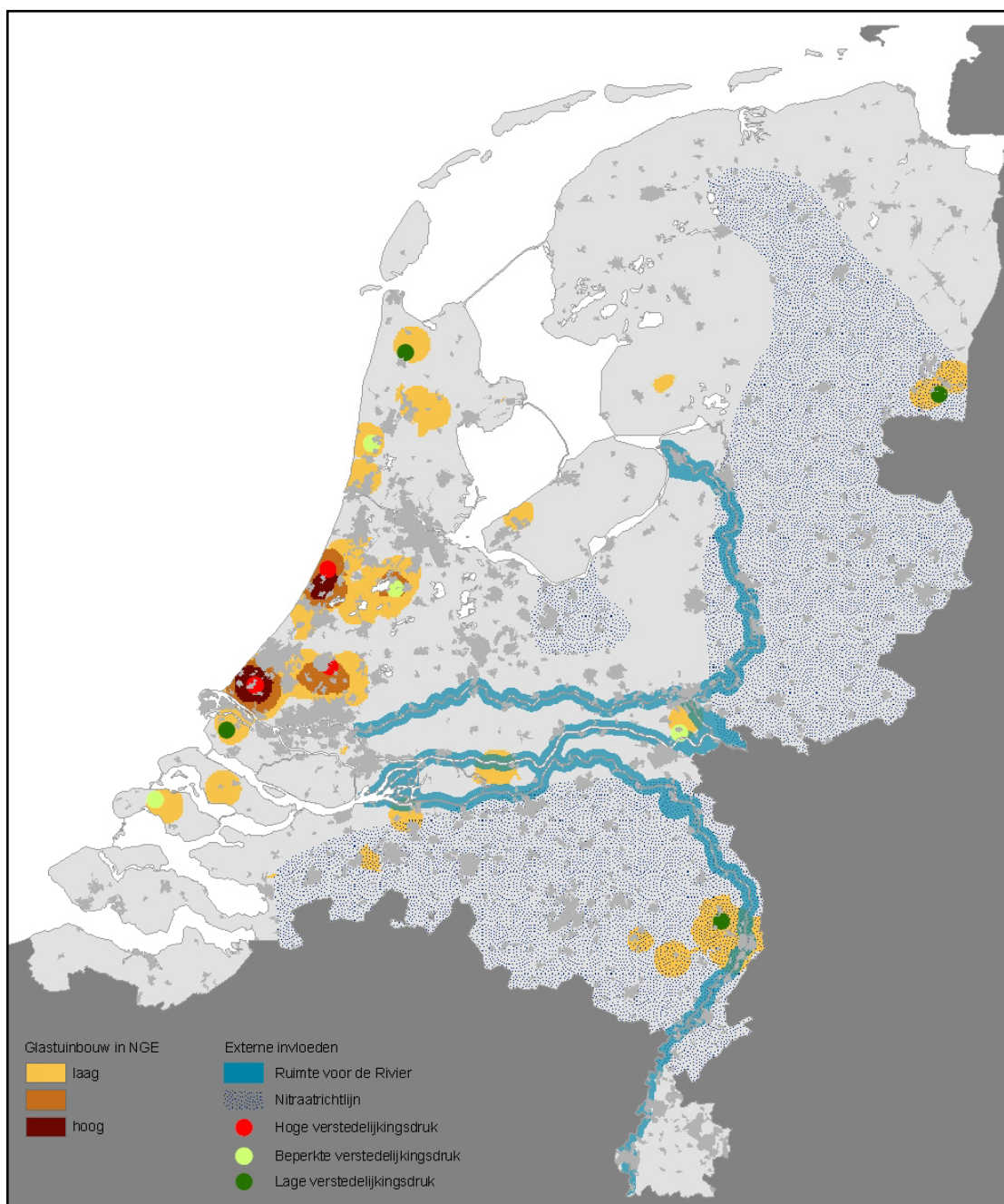
Onderstaande tabel geeft per landschapstype, waar de glastuinbouw een belangrijke grondgebruiker is, weer wat de meest waarschijnlijke ontwikkelingen zijn.

<i>Landschapstype</i>	<i>Schaalvergroting</i>	<i>Verbreiding</i>	<i>Verstedelijking</i>	<i>Milieu-aspecten</i>
<i>Hewel</i>				
<i>Zand</i>	◆			
<i>Hoogveen</i>	◆			
<i>Rivieren</i>	◆			
<i>Laagveen</i>				
<i>Zeeklei</i>	◆			
<i>Droogmakerijen</i>	◆		◆	
<i>Kust</i>			◆	

Op de volgende twee bladzijden zijn twee kaarten (figuur 19 en 20) gepresenteerd. De eerste kaart geeft weer waar de huidige glastuinbouwbouw zich bevindt en waar deze al dan niet overlap vertoont met gebieden die een hoge landschappelijke kwaliteit hebben. De tweede kaart geeft de huidige glastuinbouw weer in combinatie met externe factoren die een invloed kunnen gaan hebben op de sector.

Figuur 19: Glasiuinbouw en landschapskwaliteit

Figuur 20: Externe factoren die van invloed zijn op de glastuinbouw

Ontwikkelingen in het landschap

De landschappelijke effecten van glastuinbouw zijn in feite voor ieder landschapstype geldig, zij het dat de visuele effecten groter zijn in zeer open gebieden, vandaar dat hier voor alle landschappen samen een korte beschrijving volgt.

Glastuinbouw is in feite een vorm van bebouwing. Bij de aanleg van kassen wordt eventueel aanwezig reliëf geëgaliseerd. Bodems worden aangepast aan de geplande teelten in de kassen waarbij bemesting en opbrengen van afwijkende grondsoorten de oorspronkelijke bodems aantast. Groenstroken tussen percelen en of lijnvormige beplanting verdwijnen eveneens als er kassen in een gebied worden gebouwd.

Het oorspronkelijke landschap met perceelgrenzen en eventueel aanwezige historische bebouwing verdwijnt of is niet langer zichtbaar. Archeologie in de ondergrond wordt door funderingen van kassen en ontwatering aangetast.

Kassen zijn vanuit recreatief-toeristisch oogpunt niet aantrekkelijk. Alhoewel de toegankelijkheid van een gebied waar kassen verschijnen niet achteruit hoeft te gaan is het gebied toch minder aantrekkelijk voor fietsers en wandelaars.

Glastuinbouw heeft een sterke negatieve impact op de beleving. Ruimtelijke afwisseling verdwijnt, vooral in de geconcentreerde glastuinbouw gebieden. De informatiewaarde van het landschap is niet langer leesbaar. Het groene karakter wordt aangetast of verdwijnt. Tenslotte is er dan nog de lichtvervuiling die maatschappelijk steeds meer weerstand oproept.

Compensatie van de negatieve effecten van de glastuinbouw is bij de aanleg van nieuwe projectlocaties mogelijk door aandacht te besteden aan de ruimtelijke kwaliteit door een goede landschappelijke inpassing in het gebied, door de bedrijven van elkaar te scheiden door middel van sloten, groenstroken, wegen, of door aanleg van recreatieve voorzieningen of multifunctioneel gebruik na te streven. Hiermee kunnen de negatieve effecten op de natuurlijke kwaliteit (flora en fauna), gebruikskwaliteit (toegankelijk en aantrekkelijk landschap en belevingskwaliteit (minder monotoon en groener karakter) verminderen.

De diffuse verglazing blijft aandacht vragen. Uit een evaluatie van VROM (VROM, 2005) over de 10 LOG blijkt dat diffuse verglazing nog steeds een rol van betekenis speelt, vooral doordat het oude beleid en de gemaakte afspraken hieruit nog doorlopen. Er zal extra aandacht moeten zijn voor dit verschijnsel, juist ook omdat het een relatief grote impact heeft op het landschap.

Nationale Landschappen

De glastuinbouw zal zich verder ontwikkelen in de bundelingslocaties uit de Nota Ruimte en locaties aan te wijzen door de provincies. De overlap met Nationale Landschappen is beperkt tot enkele delen van de Nationale Landschappen Laag-Nederland en het Groene Hart. Grootschalige ontwikkelingen zullen zich hier waarschijnlijk niet gaan voordoen. Wel is het noodzakelijk aandacht te hebben voor situaties waarbij er als gevolg van autonome ontwikkelingen kleinere concentraties

dreigen te ontstaan langs de grenzen van deze gebieden, maar ook in de rest van Nederland.

Natuur

De combinatie glastuinbouw en EHS of VHR gebieden komt niet voor.

Mogelijke effecten op basis van het nulscenario

De glastuinbouw wordt niet door de EU ondersteund en opereert al volledig op een open markt. De effecten van het geheel wegvallen van de ondersteuning zullen dan ook nihil zijn.

Conclusies landschap en glastuinbouw

- Het beleid gericht op verdere concentratie van de glastuinbouw in de greenports, 10 LOG 's en provinciale bundelingsgebieden biedt volop perspectieven voor een goede ruimtelijke kwaliteit en zorgvuldige landschappelijk inpassing en aankleding van deze gebieden.
- Toename van verspreid glas vraagt de aandacht, vooral op de plaatsen waar dat ten koste gaat van de landschappelijke kwaliteit, eventueel kan ook aan ontwikkeling onder voorwaarden worden gedacht.
- De overlap van geconcentreerde glastuinbouw met Nationale Landschappen is beperkt en betreft alleen enkele randen. Het voorkomen van verspreid glas verdient zeker in de nationale landschappen, maar ook daarbuiten bijzondere aandacht.
- De glastuinbouw zal geen effecten ondervinden van versneld afbouwen van het GLB.

5.6 Eindkaart landschap en ontwikkelingen in de landbouw

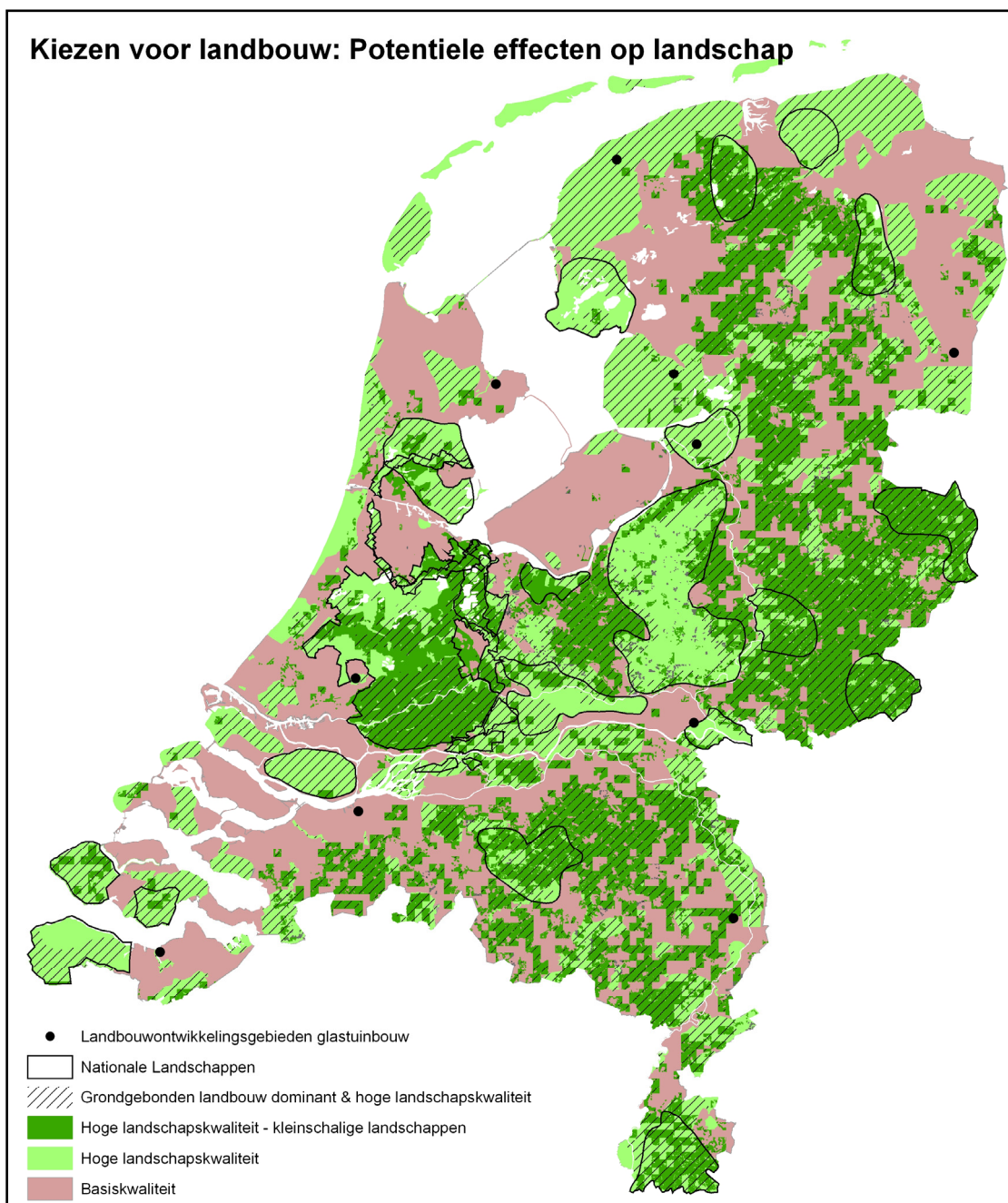
Op basis van de informatie uit de paragrafen 5.1 tot en met 5.5 is een eindkaart gemaakt waarin de belangrijkste ontwikkelingen in de landbouw, voor zover van betekenis voor de kwaliteit van het landschap, zijn aangegeven (figuur 21). Aan de hand van de legenda volgt een korte uitleg:

- *Landbouwonwikkelingsgebieden glastuinbouw*: Aangewezen gebieden in de Nota Ruimte waar geconcentreerde glastuinbouw zich verder kan ontwikkelen;
- *Nationale Landschappen*: Beleids categorie uit de Nota Ruimte, invulling van het specifieke landschapsbeleid;
- *Grondgebonden landbouw* (akkerbouw en grondgebonden veehouderij) dominant in combinatie met gebieden met een hoge landschapskwaliteit;
- *Hoge landschapskwaliteit – kleinschalig*: Categorie *hoge landschapskwaliteit* met extra de kleinschalige landschappen (verkavelingspatronen en/of opgaande lijnvormige beplanting);
- *Hoge landschapskwaliteit*: Gebieden met bijzondere landschappelijke kwaliteiten. In deze kaart zijn opgenomen: Nationale Landschappen, Belvédère-gebieden, Basiskaart Aardkunde Waarden;

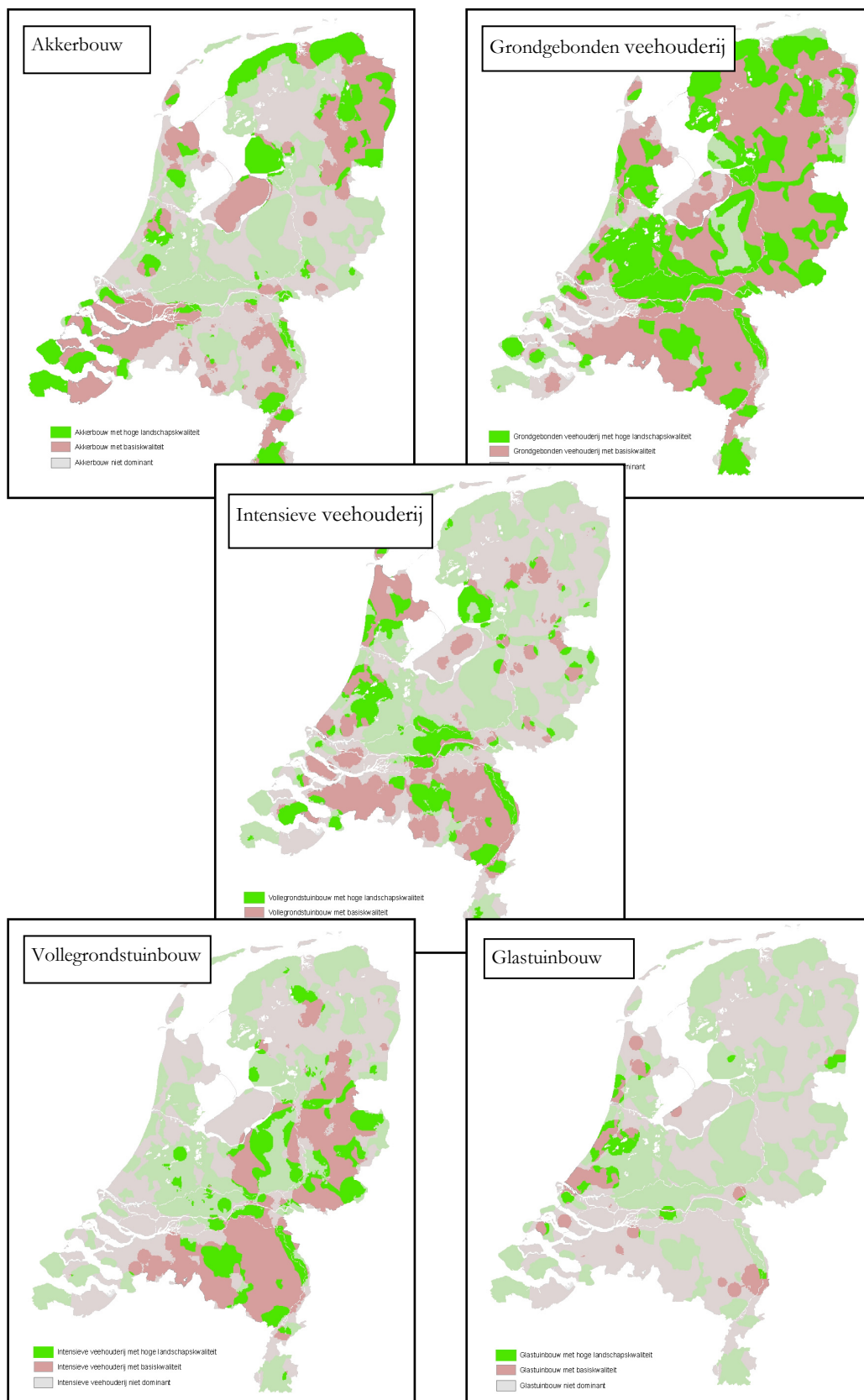
- *Basiskwaliteit*: Gebieden buiten de Nationale Landschappen zonder specifiek benoemde landschappelijke kwaliteiten.

Conclusies bij de eindkaart (figuur 21):

- Algemeen geldt dat in alle gebieden aandacht moet zijn voor vrijkomende agrarische bebouwing en mogelijke nieuwe functies. Hier ligt verrommeling op de loer; goede inpassing van nieuwe functies is een belangrijk punt van aandacht.
- Een tweede conclusie heeft betrekking op de glastuinbouw. Hoewel de Nota Ruimte 'Landbouwontwikkelingsgebieden glastuinbouw' heeft aangewezen dient er bijzondere aandacht te zijn voor verspreid glas. De ontwikkeling van verspreid glas loopt vooralsnog door, getuige de vele ontwikkelingen buiten de Landbouwontwikkelingsgebieden glastuinbouw.
- In gebieden waar de combinatie hoge landschapskwaliteit met kleinschalige landschappen en grondgebonden landbouw voorkomt is fysieke schaalvergroting een groot probleem. Dit kan alleen plaatsvinden indien het bestaande landschap in een klassieke ruilverkaveling transformeert naar een productielandschap.
- In gebieden waar een hoge landschapskwaliteit in combinatie met grondgebonden landbouw voorkomt is fysieke schaalvergroting eveneens een probleem. Hier hoeft het landschap in tegenstelling tot de kleinschalige landschappen geen transformatie te ondergaan om de productiefunctie te optimaliseren. Door inpassing en rekening houden met bestaande kwaliteiten liggen hier echter mogelijkheden.
- In alle overige gebieden zal een fysieke schaalvergroting niet direct grote consequenties hebben voor de landschapskwaliteit. Inpassing is uiteraard ook in deze categorie landschappen aan de orde (ontwikkelen met kwaliteit).
- Voor de Nationale Landschappen geldt dat overal een hoge landschapskwaliteit aanwezig is, soms in combinatie met kleinschaligheid. Echter, ook buiten de Nationale Landschappen komen hoge kwaliteiten voor.

Figuur 21: Eindkaart Landschap in 'Kiezen Voor Landbouw'. In tegenstelling tot de andere kaarten in dit rapport waarop de Nationale Landschappen zijn weergegeven is in deze kaart Westergo vervangen door de Hoeksche Waard.

5.7 Conclusies (algemeen hoofdstuk 5)

1. Veranderingen in de landbouw, beoordeeld vanuit de landschappelijke betekenis, betreffen alle agrocomplexen; algemeen optredende ontwikkelingen zijn schaalvergroting, intensivering, industrialisering van gebouwen en stallen en vrijkomen van bedrijfsgebouwen voor wonen of andere bedrijvigheid.
2. Over het algemeen zijn de perspectieven voor verdere schaalvergroting van de landbouw in de Zeekleigebieden, de Jonge Droogmakerijen, het Rivierengebied en het Hoogveen redelijk tot goed te noemen, zonder dat dit grote effecten heeft voor het landschap. Uitzonderingen hierop betreffen oudere en kleinschalige delen van het Zeekleilandschap en het Rivierenlandschap waar bijzondere landschappelijke waarden aanwezig zijn.
3. De grootste gevolgen treden op in de zandgebieden, met name in de besloten kleinschalige landschappen, en in de oude droogmakerijen en de kustzone van Zuid- en Noord- Holland. Van de zandgebieden maakt een zeer groot deel onderdeel uit van de reconstructieopgave met een duidelijke ruimtelijk beleid. In de oude droogmakerijen, beperkt ook op de Zuid-Hollandse eilanden en de kustzone is sprake van een sterke verstedelijkingsdruk, waardoor akkerbouw en mogelijk ook melkveehouderij (door betere opties voor verbreding kan deze sector in beperkte mate overleven) zal verdwijnen voor stedelijke functies of intensieve tuinbouw.
4. De nagestreefde ruimtelijke bundeling van de glastuinbouw en de intensieve veehouderij biedt perspectieven om tot bundelingsgebieden te komen die voldoen aan de eisen van landschappelijk inpassing en aankleding en een goede ruimtelijke kwaliteit, mits er voldoende aandacht is voor het bestaande landschap, de omgeving en kwaliteit van het ontwerp.
5. De perspectieven voor schaalvergroting van de melkveehouderij op het laagveen en in kleinschalige landschappen op het zand zijn beperkt, terwijl de huidige productieomstandigheden niet optimaal zijn. Het perspectief is hier vooral afhankelijk van verbreding, vooral met groene/blauwe diensten en dichtbij steden ook met recreatie en zorg. De huidige beloningen lijken echter onvoldoende voor continuïteit op langere termijn. In deze gebieden stoppen dan ook veel ondernemers, waarbij de bedrijven vrijkomen om te wonen of voor andere bedrijvigheid (De overlap van de onderscheiden agrarisch complexen met de Nationale Landschappen concentreert zich vooral op de grondgebonden veehouderij. De overlap met akkerbouw beperkt zich tot enkele specifieke Nationale landschappen waaronder Heuvelland, Zuidwest Zeeland en de Noordelijke wouden (gedeeltelijk). De overlap met de intensieve veehouderij en de vollegrondstuinbouw is beperkt tot het Groene Woud en Noordoost Twente, terwijl er met de glastuinbouw nauwelijks overlap is.
6. Het nulscenario (versnelde afbouw van GLB) zal naar verwachting vooral effecten hebben op de akkerbouw (afname, veehouderij neemt toe), de grondgebonden veehouderij (versnelde schaalvergroting daar waar het kan) en mogelijk de intensieve veehouderij (afname a.g.v. mestoverschot en de verwerkingskosten). Voor de vollegrondstuinbouw en de glastuinbouw worden geen effecten verwacht.

6 Verbreding

6.1 Verbreding: Landschap als inkomstenbron voor agrarische ondernemers

Landschapskwaliteit, waarbij restricties aan gebruik, inrichting en beheer gelden, is niet slechts een handicap voor agrarische ondernemers. Het biedt een waaier aan kwaliteiten, waar het economisch perspectief van een gebied mee ondersteund kan worden. Soms zijn handicaps voor efficiënte productie kansen voor bijvoorbeeld natuur- en landschapsbeheer of recreatie. Ondernemers in de agrarische bedrijfstak kunnen daarvan voordelen genieten, zij het zeker niet vanuit een alleenrecht. Laten we die zaken die gerelateerd zijn aan het landschap en momenteel al verbredingsperspectief bieden langslopen. In 2003 had bijna 17 % van de bedrijven een vorm van verbrede landbouw (LEI, 2004), anderen geven - mogelijk op basis van ruimere definities - een getal van 37 % (Van Bruchem, 2005); het betreft 31.280 bedrijven van de 85.500 grondgebonden bedrijven, merendeels in de grondgebonden veehouderij en akkerbouw. Daarbinnen is natuurbeheer de grootste groep (69% van de 'verbreders'); de omzet in agrarisch natuurbeheer is 40 M Euro, met een groeipotentie naar 70 M Euro.

Recreatie en zorg als aanvullend inkomen zien we op 2500 landbouwbedrijven, met een omzet van ca 26 M Euro, voor het overgrote deel uit recreatie en dan vooral in de kampeersector. Zorglandbouw is relatief beperkt, maar snelgroeiend. Andere aanvullende bronnen van inkomsten liggen in stalling of windenergie.

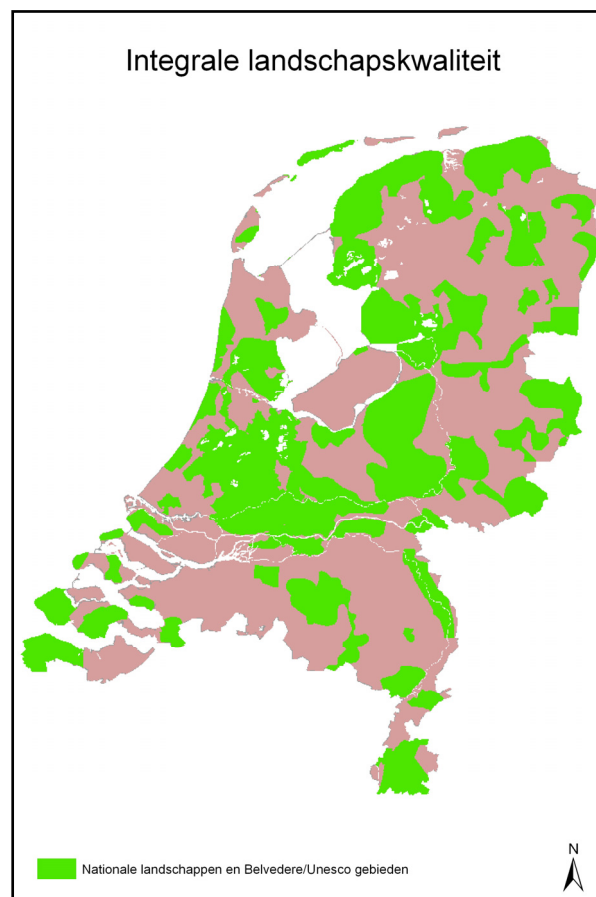
Het is duidelijk dat de kansen voor aanvullend inkomen uit natuur - en landschapsbeheer of recreatie en zorg niet homogeen over Nederland zijn verdeeld. De kaartjes van de CBS landbouwstellingen (LEI, 2004) illustreren dat duidelijk. De aantrekkelijkheid van het landschap voor recreatie en toerisme hangt af van een aantal factoren, als de nabijheid van natuurgebieden (bos, heide, kust), open water, aantrekkelijke steden. Grotere dichtheden treft men aan nabij de kust, in zuid Limburg nabij Veluwe en Utrechtse heuvelrug en verspreid in de zandgebieden (Twente, Achterhoek, Drente, delen van Brabant en Limburg). De landschapsgerelateerde aantrekkelijkheid die mogelijk ook groeipotenties inhoudt kan worden benaderd door een kaartje dat is ontleend aan het belevingsGIS (Roos-Klein Lankhorst, 2004); huidige perspectieven voor natuur - en landschapsbeheer zijn vooral daar te vinden waar de natuurlijke - en culturele landschapskwaliteiten nog in hogere dichtheden zijn te vinden.

Verbreding in de toekomst zou ook meer en meer gericht kunnen zijn op het leveren van blauwe diensten, d.w.z. het zorgen voor waterberging of waterconservering dan wel het zorgdragen voor een goede grondwaterkwaliteit i.v.m. de drinkwatervoorziening. Waar dat tot onevenredige inkomstenvermindering uit de landbouwproductie leidt kan mogelijk inkomenscompensatie verwacht worden.

6.2 Een meer integraal beeld

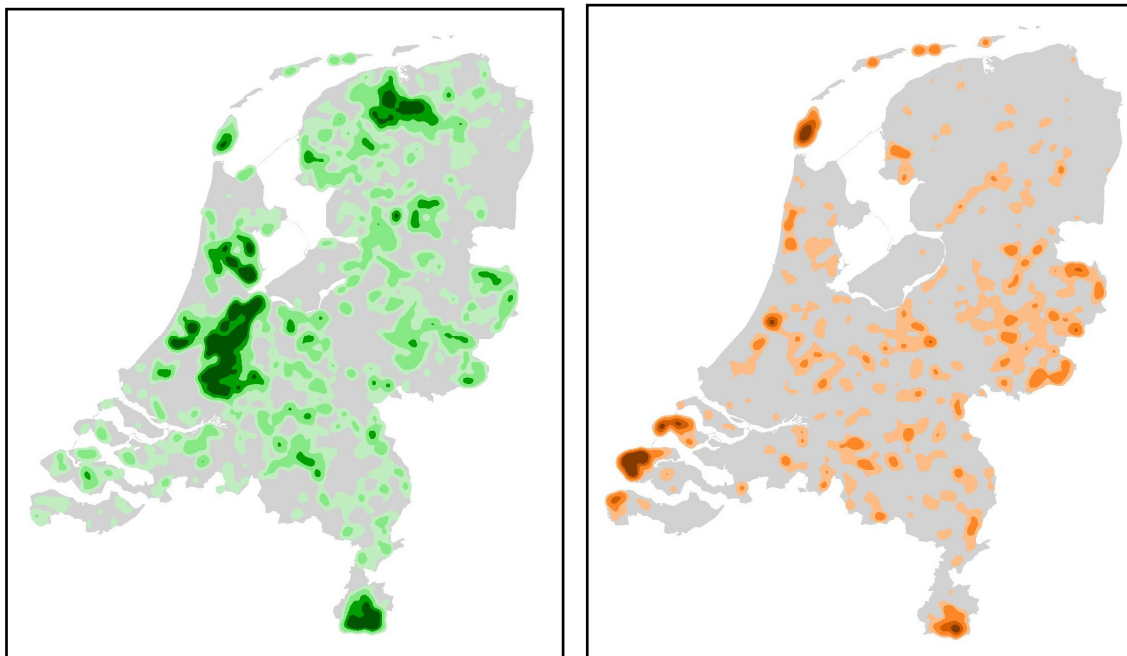
Na de beschrijving per sector komt in deze paragraaf een meer integraal en ruimtelijk beeld aan bod. Bij het samenstellen van het kaartbeeld (figuur 22) is uitgegaan van mogelijkheden tot schaalvergroting en/of intensivering enerzijds en verbreding (natuur, landschap, recreatie, zorg) anderzijds. Hiertoe is een kaart samengesteld waarop twee categorieën voorkomen.

In de eerste categorie gaat het om gebieden met vooral een basiskwaliteit. Deze biedt vaak nog enige mogelijkheid aan de landbouw tot schaalvergroting en/of intensivering. Hier liggen de mogelijkheden tot verbreding over het algemeen niet voor het oprapen. Een tweede categorie bestaat uit gebieden met hoge landschappelijke kwaliteiten: aardkunde, cultuurhistorie en kleinschalige landschappen. In deze gebieden liggen er vanuit de landschappelijke kwaliteiten niet direct mogelijkheden voor schaalvergroting en/of intensivering. Dit zou het aanzien van het landschap sterk wijzigen, maar het maatschappelijke draagvlak voor een dergelijke omvorming ontbreekt hier veelal. De landbouw zou in deze gebieden beter op zoek kunnen gaan naar die vormen van verbreding die kansrijk zijn vanwege het aantrekkelijke landschap. Dit is zeker het geval in de Nationale Landschappen.

Figuur 22: Integrale kaart met landschapskwaliteit voor kansen en beperkingen voor de landbouw ten aanzien van het landschap

Dat er kansen voor verbreding in de gebieden met hoge landschappelijke kwaliteiten liggen blijkt uit onderstaande kaartjes (figuur 23) afkomstig uit de CBS landbouwtellingen die de huidige situatie weergeven. Links een aanduiding van verbreding op het boerenbedrijf op het gebied van natuur en landschap; rechts die voor recreatie en zorg.

Figuur 23: Verbreding van de landbouw, links natuur en landschap, rechts recreatie en zorg (bron: CBS landbouwtellingen)

7 Wat kan een ondernemer?

In het voorgaande is vooral gekeken naar te verwachten macro-ontwikkelingen in de landbouw en de mogelijke effecten op het landschap, daarbij vooral lettend op het landelijke beeld. De nota 'Kiezen voor Landbouw' kiest voor een accent op de invalshoek van de agrarische ondernemer. We kunnen de mogelijkheden om wel of geen rekening te houden met landschapskwaliteiten benaderen door een taxatie op een viertal niveaus:

- 1 Op het bedrijfsniveau op basis van eigen initiatief;
- 2 Door initiatieven en samenwerking op streekniveau (in gebruikelijke zin via vrijwilligheid, samenwerkingsverbanden, afspraken en convenanten en bestaande instrumenten);
- 3 Door win-win situaties in de streek waarbij andere (betalende) partijen meedoen;
- 4 Door in een directe relatie van de agrarische ondernemer met de overheid via gerichte vergoedingen en beheersovereenkomsten.

Per niveau is tevens aangeduid waar voor overheden aangrijpingspunten liggen om, aanvullend op het huidige instrumentarium pacificerend en stimulerend te kunnen optreden.

1 *Wat kan de ondernemer doen als eigenaar / gebruiker vanuit eigen waardebesef / beleving*

Veel boeren - en hetzelfde geldt voor burgers en buitenlui als eigenaren van gebouwen en grond - hebben grote betrokkenheid bij natuur en landschap. Die zorg uit zich op allerlei manieren: onderhoud van erf, gebouwen, beplantingen, nestbescherming etc. (zie Campagne Landschapsbeheer Nederland www.kijkmijnerf.nl). Ook kunnen boeren uit persoonlijke overtuiging een keuze maken voor vee in de wei in plaats van jaarrond op stal, voor omschakeling op biologische bedrijfsvoering met impliciet de zorg voor omgeving en natuur, voor het handhaven of introduceren van bijzondere teelten of het houden van bijzondere huisdieren of voor het aanbrengen en onderhoud van landschappelijke elementen op het bedrijf. Van belang is dat:

- 1) uitgegaan wordt van inpasbaarheid in bedrijfsvoering;
- 2) tijdigheid (wanneer er nog keuze is);
- 3) van concreetheid.

Van groot belang is dat er intermediaire organisaties zijn die zowel meelevend en -denkend vanuit ondernemersperspectief kunnen zijn als terzake deskundig en daarmee een adequate steun kunnen bieden. Bestaande organisaties als Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) en Landschapsbeheer Nederland en de door hen geboden vormen van advisering (bijv. via bedrijfsnatuurplannen) kunnen daarbij uitstekend werken. De mate waarin deze instellingen effectief kunnen zijn hangt echter toch weer mede af van de facilitatie en financiële ondersteuning door overheden en/of andere partijen (zie hierna), maar ook in hoeverre overheidsregelingen tegelijkertijd duurzaam en praktijkgeoriënteerd zijn. De overheid (in de brede zin van het woord)

heeft hier zeker een rol, maar dient zich rekenschap te geven van een zekere argwaan bij ondernemers (zie box 2).

Box 2: Ondernemers en overheid in landschappelijk verband?

Door ondernemers wordt de overheid niet a priori als de meest ideale en standvastige partner beschouwd; aan Inventief ondernemerschap ontlelen we de volgende karakteristieken van de overheid in de ogen van ondernemers ::

- *overheid is inconsequente gebiedsplanner*
- *het verlenen van een bepaalde status aan een gebied (b.v. in kader natuurontwikkeling) kan een ondernemer later beperken in zijn mogelijkheden*
- *Landschap wordt door overheden vaak verwisseld of verengd tot natuur*
- *nieuwe percelering geeft soms problemen met landschapswaarden*
- *de overheid als partner is op het gebied van natuur en groene diensten niet betrouwbaar*

Bron: de Vink, Jaap i.sm. DRZ en LTO-Noord. Inventief Ondernemerschap. De economie van de landbouw in Oost-Nederland. 2005.

Het platteland vormt in toenemende mate de woon - en werkomgeving van niet-agrariërs, die eigendom en beheer van grond of gebouwen overnemen voor wonen, recreëren of andersoortige bedrijvigheid. Ook dat is een doelgroep die op adequate wijze kan worden gestimuleerd hun bijdrage te leveren aan landschapskwaliteiten. Bij deze nieuwe bewoners en gebruikers, die in toenemende mate de plaats van boeren innemen, lijkt nog een wereld te winnen via bewustwording, adequate informatievoorziening en bewegwijzering in het moeilijke veld van regels, subsidies, ondersteuning door respectievelijk samenwerking met derden. Dat die groep weliswaar formeel geen doelgroep is van landbouwbeleid in engere zin, c.q. daaraan gekoppelde instrumenten kan natuurlijk geen reden zijn om hen te negeren waar landschapsdoelen aan de orde zijn.

Onder een goede en tijdige bewegwijzering valt mogelijk ook een versterkte rol van brancheorganisaties die zich met de architectuur van woningen en bedrijfsgebouwen bezighouden (b.v. welstandscommissies, provinciale organisaties op het gebied van welstand en federatieve groepen.; maar ook vakorganisaties op het gebied van de architectuur) respectievelijk met de inrichting van erven en erfbeplantingen (tuin- en landschapsorganisaties). Op beide fronten kan de relatie met landschapskwaliteiten en gebiedseigen ontwerpbenaderingen versterkt worden.

Box 3: Aangrijpingspunten voor de overheid

De rol van de overheid (in brede zin) kan hier vooral faciliterend zijn. Kennis bij boeren, particulieren, adviescommissies en inrichters van het landelijk gebied lijkt hier van essentieel belang. Mogelijkheden:

- verspreiden van kennis via voorlichting/ websites/regionale bladen/publicaties (landschap en cultuurhistorie)
- ondersteunen en mede uitschrijven van prijsvragen (kijkmijnerf bijvoorbeeld), speciaal thema landschappelijk inpassing bij prijsvragen Maatschappelijk verantwoord ondernemen of Ondernemer van het jaar
- landschap en cultuurhistorie als belangrijk onderdeel van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen in Nederland promoten
- stimuleren en (mede) financieren van het opstellen van bedrijfslandschaps/natuurplannen
- organiseren lokale/regionale themaexcursies landschappelijke inpassing agrarische bedrijven voor boeren, niet agrarische bewoners en adviescommissies en deskundigen op het vlak van landschap
- stimuleren van erfbeplanting
- inrichten infopunt per regio
- nieuwe bedrijvigheid in vrijkomende boerderijen koppelen aan landschappelijke voorwaarden/voorzieningen (BOM+ voor niet agrarische bedrijven) of ruimte (slopen) elders (Ruimte voor Ruimte) of ondervoorwaarde van instandhouding/onderhoud cultuurhistorisch belangrijke gebouwen.

2 Wat kan ondernemer doen in samenspraak/ samenwerking met de streek (agrarische natuurverenigingen) en/of in samenwerking met maatschappelijke organisaties (b.v. vrijwilligersorganisaties); regionale of landelijke organisaties en overheden

Niet alles kan op bedrijfsniveau via individuele benaderingen en initiatieven. Voor een aantal zaken is samenwerking en coördinatie gewenst of vereist. Aanvullend op en versterkend van wat een individuele agrarische ondernemer al doet of wil doen ten dienste van landschapskwaliteiten is er een uitermate belangrijke rol voor streekgebonden organisaties 'van onderaf', waarin boeren zich verenigen in een samenwerkingsverband waarin ook andere belangengroepen (b.v. vogelwerkgroepen) zijn betrokken. Men kan denken aan effectieve landschappelijke patronen voor een optimale groen-blauwe dooradering, mozaïekbeheer, maar ook aan een betere toegankelijkheid van het agrarisch landschap via een stelsel van fiets- of wandelpaden. In Nederland kennen we inmiddels zo'n 125 agrarische natuurverenigingen, waar ook het belang van agrarisch en natuurbeheer door boeren aan de orde is. Het kaartje (figuur 24) geeft aan waar we die in Nederland vinden. In de Natuurbalans 2004 staat aangegeven dat de toen 124 agrarische natuurverenigingen een totaal van 10 % van de agrarische bedrijven (van de in totaal 85.500 boeren) omvatten. Het aantal leden is sinds 2001 bijna verdubbeld. Bijna de helft heeft meer dan 100 leden. Het totale areaal dat zo wordt bestreken is ruim 55 % van het totale agrarisch areaal. Een wisselend percentage leden betreft burgers, soms meer dan de helft. Het aantal burgerleden is sinds 2001 met 40% gestegen. De samenwerking met andere actoren neemt nog steeds toe evenals het aantal afgesloten contracten.

Figuur 24: Agrarische Natuurverenigingen in Nederland (uit: Natuurbalans 2004)

Er wordt intensief samengewerkt met LTO, provincies en terreinbeherende organisaties. Het blijkt dat dit fenomeen zowel gerekend naar spreiding over Nederland, naar totaal areaal, naar betrokken aantallen boeren, qua doelstelling en qua uitwisseling van ideeën en kennis een sleutelfunctie kan hebben bij natuur- en landschapsbeheer. Deze verenigingen vormen ook een goed platform als het gaat om bundelen van kennis over landschapsonderhoud, inclusief de entree tot diverse regelingen en subsidies (Programma Beheer). De verenigingen zijn gebundeld in koepelorganisaties: regionaal en nationaal: Natuurlijk Platteland Nederland. Interessant is waar de verenigingen tegen knelpunten aanlopen: i) Veranderend beleid en regelgeving, de overheid als ‘onbetrouwbare partner’; ii) trage en lage vergoedingen; iii) onderlinge verdeeldheid en gebrek aan medewerking andere

partijen . *Stimulerend is vooral de waardering door maatschappij en overheid en zichtbare vruchten van samenwerking.*

De algemene conclusie mag hier zijn dat met name deze tussenlaag tussen individuele agrarische ondernemer en maatschappelijke doelen, behartigd door overheden en particulieren, van cruciale betekenis is . Hierbij zijn facilitatie en waardering door die overheden alsmede zelfbinding van overheden aan de continuïteit van haar doelen, instrumenten en adequate middelen een eerste vereiste .

Ook op het niveau van de streek kan het instellen en ondersteunen van een gebiedscoördinator landschap, zoals bovengemeentelijk of in gemeentes aanwezig, stimulerend zijn om ideeën en kennis uit te wisselen, om het typisch streekeigene te beklemtonen en om ondernemers en anderen wegwijs te maken in de wereld van regelgeving en instrumenten (w.o. vergoedingen) . Een geschikt instrument is het in gezamenlijk overleg maken van gemeentelijke landschapsontwikkelingsplannen (LOP's)

Box 4: Aangrijpingspunten voor de overheid

De rol van de overheid (in brede zin) kan hier vooral erkennend en faciliterend zijn. Mogelijkheden:

- meer erkenning van het belang van landschapscoöperaties in het landschapsbeleid (niet allen LNV ook bij andere overheden en de landschapswereld)
- organisatie van kennisdagen voor landschapscoöperaties met inbreng van minister en Rijkslandschaps adviseur
- vraagarticulatie voor onderzoek organiseren en stimuleren
- procesmatige ondersteuning van landschapscoöperaties door subsidie voor aanstellen coördinatoren (inspirator, aanspreek/infopunt, verankering kennisreservoir)
- (tijdig) uitlenen van kennis en expertise (b.v. WUR) op het vlak van landschap aan deze coöperaties
- verkiezing landschapscoöperatie van het jaar
- vereenvoudigen regelgeving en administratie programma beheer op meer solide en langjarige basis met duidelijke en duurzame beleidsdoelen
- subsidie voor het maken landschapsontwikkelingsplannen
- idem voor opstellen beheersplannen

3 Win-win met samenwerking

Een landbouw met een bredere maatschappelijke functie dan alleen productie van marktgoederen veronderstelt actieve betrokkenheid van andere partijen: burgers, overheden, bedrijfsleven. Door intensieve dialoog en het gericht zoeken naar wederzijds voordeel kunnen hier en daar win-win mogelijkheden worden gevonden, die ook investeringsbereidheid van derden opleveren. Daarbij valt te denken aan publiek-private financieringsvormen, waarbij lokale overheden, belangenorganisaties vanuit de natuur- en landschapsbescherming (zoals Provinciale Landschappen) of watervoorziening en ander bedrijfsleven (ondermeer in de recreatieve wereld of de bankwereld) met elkaar fondsen vormen. Sponsoring door grotere bedrijven valt in deze categorie. Interessant en stimulerend zijn ideeën om regionale fondsen te vormen, waaruit tegenprestaties van boeren ter wille van natuur- en landschap zijn te bekostigen (Boeren voor Natuur, Stortelder et al, 2001)

Bij de vestiging van nieuwe bedrijven in voormalige agrarische boerderijen is duidelijk sprake van meerdere belangen die winst opleveren:

1. Bedrijven willen graag in een aantrekkelijke locatie dichtbij hun woonsituatie werken.
2. Er wordt regionaal nieuwe werkgelegenheid gecreëerd, waarbij ook vervangende werkgelegenheid wordt geschapen voor stoppende boeren/eventuele opvolgers.
3. Het bevordert de diversiteit in het bedrijfsaanbod, waar zeker gelet op de ontwikkelingsfasen van bedrijven, behoefte aan is.

Box 5: Aangrijpingspunten voor de overheid

De rol van de overheid (in brede zin) kan hier vooral erkennend en faciliterend zijn. Mogelijkheden:

- het stimuleren en bieden van beleidsruimte voor nieuwe instrumenten bijv. Ruimte voor Ruimteregeling, PPS, Ontwikkeling onder voorwaarden
- het faciliteren van innoverende experimenten met procesgeld/procestijd vanuit bijvoorbeeld onderzoek
- het evalueren van nieuwe instrumenten in de praktijk (onderzoekscapaciteit), zowel naar doel als naar processen
- het opzetten van een kennisprogramma/kenniskring rond deze nieuwe instrumenten en processen

4 De rol van de overheid, gericht op de medewerking van de agrarische ondernemer

De overheid in de brede zin van het woord (d.w.z. vanaf Brussel tot lokale besturen) is op tal manieren betrokken bij pogingen om de landbouw als beheerder van het landelijk gebied te ondersteunen tot en met het in detail verschaffen van zowel randvoorwaarden aan resp steun voor agrariërs . De rol van de overheid strekt zich ook uit tot het geven van voorlichting en informatie omtrent doelen en het assortiment aan regels en subsidies. Eerder is al aangegeven dat een individuele ondernemer met een niet gering aantal handicaps moet leven in zijn relatie met de overheid (zie box 5). Wil een overheid een effectievere en meer duurzame medewerking van agrarische ondernemers, dan is reflectie op de eigen rol gewenst.: Het terrein van de ruimtelijke ordening met de eigen regelgeving tezamen met regelgeving op het terrein van natuur, landschap, water, milieu is voor individuele ondernemers moeilijk te vatten, zeker als het onderlinge tegenstrijdigheden bevat. Vereenvoudiging, stroomlijning en actieve ondersteuning kan daarbij behulpzaam zijn. Zoals eerder gesteld sub a. is daarbij het inschakelen van intermediaire (en onafhankelijke) instellingen vaak cruciaal.

Box 6: Aangrijpingspunten voor de overheid

- *duidelijkheid en duurzaamheid in beleidsdoelstellingen*, constantie in gehanteerde randvoorwaarden, duurzaamheid in geboden ondersteuning (voldoende en blijvend budget) en niet in de laatste plaats vereenvoudiging van c.q. bewegwijzering omtrent de eigen 'loketten'.
- *Groene diensten* - zijn vaak arbeidsextensief en gebonden aan de in Nederland dure productiefactor grond. Groene diensten zullen daarom marginaal bijdragen aan het uiteindelijke inkomen (inkomen blijft leidend via lage kostprijs of realiseren toegevoegde waarde) en alleen opgepakt worden als daarvoor grond op het bedrijf 'over' is. Bij het vasthouden aan de huidige melkquotering is dat wel het geval, evenals bij het stringenter invullen van milieueisen (stroken langs watergangen). De belangstelling voor groene diensten zal daarom verder toenemen, maar zal nooit de economische basis voor het bedrijf gaan vormen, tenzij hele grote 'landschapsbedrijven' ontstaan. Voorwaarden is dan wel dat eigendom en gebruik van grond worden gescheiden. Daarmee kun je ook tegelijkertijd het landschapsbeheer verder professionaliseren en mechaniseren en minder afhankelijk maken van vrijwilligers. Hier zou verder onderzoek en demonstratie (opzet/exploitatie van zo 'n bedrijf, mechanisatie, samenwerkingsvormen, beheersvorm en financiering) naar uitgevoerd kunnen worden.
- *investeringen in grond met verbetering kwaliteit landschap*, inrichting landschap en vormen van (collectief) beheer fiscaal aantrekkelijk maken,
- *zoeken naar ruimte in de Europese wet - en regelgeving* naar ondersteuning landschapsbeheer (LNV Toekomstverkenning melkveehouderij 10 mei 2005).
- *stimulering van private fondsvorming* t.b.v. landschap

Aanbevelingen voor overige aangrijpingspunten

- Gelet op de perspectieven van de landbouw lijkt het voor een aantal Nationale Landschappen niet meer vanzelfsprekend dat de landbouw de economische drager van het landschap zal blijven. Met het opstellen van de gebiedsuitwerking voor deze gebieden moet tegelijkertijd ook het perspectief van de landbouw als blijvende drager van het landschap kritisch onderzocht worden.
- De nagestreefde ruimtelijke bundeling van de glastuinbouw en de intensieve veehouderij biedt perspectieven om aandacht te vragen voor de ontwerp kwaliteit van deze bundelingsgebieden en de inpassing in het landschap en de beleving en het gebruik van het landschap in deze gebieden zelf. Mogelijkheden (Zie ook Bedrijven in het groen/Handboek landschappelijke inpassing nieuwe bebouwing (landschapsbeheer Nederland):
 - o Organiseren van ontwerpsessies (Rijksadviseur voor het landschap)
 - o Uitzetten van ontwerp prijsvragen
 - o Aandacht voor architectuur en inpassing bij kassen en stallenbouwers
 - o Subsidiëren van opstellen gebiedsplannen
 - o Stimuleren van duurzame inrichting (STIDUG Glastuinbouw verbreden tot LOG's intensieve veehouderij en agrobusinessparken)
- De groep niet-agrarische bedrijven en inwoners in het landelijke gebied wordt steeds groter. Belangrijke aspecten daarbij zijn: vergroten inzicht in eigenaren/gebruik landelijk gebied en monitoren daarvan, verder opbouwen van netwerken en bestuurlijke contacten met deze groepen (platforms, voorbeeld: Federatie van Particuliere Grondbezitters, Landgoedeigenaren, deeltijdboeren), stimuleren welstandscommissies voor het buitengebied, stimuleren lidmaatschap landschapscoöperaties

8 Conclusies en aanbevelingen

Op basis van de vorige hoofdstukken volgen er, geclusterd naar thema, een aantal conclusies en aanbevelingen.

De effecten van veranderingen in de landbouw op het landschap:

- Het is onomstreden dat het Nederlandse landschap voor het allergrootste deel een cultuurlandschap is, waarbij de ontwikkeling van de landbouw de inrichting, verschijningsvorm en de beleving daarvan heeft en nog steeds bepaalt. Daarbij doen, in de ogen van velen, landbouwkundige ontwikkelingen afbreuk aan het landschap, anderzijds voegt de landbouw ook kwaliteiten toe of beheert en behoedt deze. Onze bollenvelden en ons polderlandschap zijn daarvan sprekende voorbeelden.
- Huidige en toekomstige veranderingen in de landbouw, beoordeeld vanuit de landschappelijke betekenis, betreffen alle sectoren; algemeen kenmerk is schaalvergroting, intensivering, industrialisering van gebouwen en stallen en het vrijkomen van bedrijfsgebouwen voor bewoning of niet-agrarische bedrijvigheid. Deze zijn merendeels te rubriceren als vervlakkend (verlies landschappelijke identiteit); dit proces kan ook een aantal gebiedscategorieën betreffen waar een primaire rijksverantwoordelijkheid ligt (zoals in de Nationale Landschappen). (Zie voor meer specifieke informatie en conclusies hoofdstuk 4 en in het bijzonder paragraaf 4.8)
- Over het algemeen zijn de economische perspectieven voor verdere schaalvergroting van de grondgebonden landbouw op de Zeekleigebieden, de Jonge Droogmakerijen, het Rivierengebied en het Hoogveen redelijk tot goed te noemen, zonder dat dit grote effecten heeft voor het landschap. De kleinschalige landschappen van de zandgebieden, de oude droogmakerijen en de kustzone van Zuid- en Noord- Holland zijn de gebieden waar de landschappelijke inpassing van de agrarische ontwikkelingen de meeste aandacht zullen vragen. Van de zandgebieden maakt een zeer groot deel onderdeel uit van de Reconstructieopgave met een duidelijke ruimtelijk beleid.
- De aanwezigheid van de onderscheiden agrarisch complexen met de Nationale Landschappen concentreert zich vooral op de grondgebonden veehouderij. De overlap met de overige landbouwcomplexen is zeer gering en vraagt alleen in enkele Nationale landschappen om specifieke aandacht (bijv. intensieve veehouderij in de het Groene Woud).
- In de context van de verwachte of mogelijke veranderingen is veel te verliezen door onzorgvuldige of afwezige begeleiding van de veranderingsprocessen. Omgekeerd is er veel te winnen door goede begeleiding, passende inrichting, geïnspireerde ontwerpen van gebouwen en buitenruimte. De ruimtelijke bundeling van de glastuinbouw en de intensieve veehouderij biedt perspectieven om aandacht te vragen voor de ontwerpkwaliteit van deze bundelingsgebieden en de inpassing in het landschap en de beleving en het gebruik van het landschap in deze gebieden zelf te verbeteren.

- Het landschap biedt voor een aantal sectoren, vooral voor de grondgebonden veeteelt en akkerbouw kansen voor groene en blauwe diensten, meer in het bijzonder in de meest aantrekkelijke gebieden. Verbreding, kan bedrijfseconomisch aantrekkelijk zijn voor ondernemers.
- Voor bijna alle Nationale Landschappen vormt de grondgebonden veehouderij de drager van het agrarische cultuurlandschap. Als gevolg van een toenemende druk op het inkomen worden schaalvergroting en optimale productieomstandigheden steeds belangrijker. Voor een aantal gebieden met minder goede productieomstandigheden, waaronder ook een aantal Nationaal landschappen, staat daarmee de continuïteit van de bedrijven bezien vanuit de markt onder druk, zeker als ook sprake is van verstedelijkingsdruk of extensivering wordt nagestreefd (EHS). Hoewel deze gebieden perspectieven voor verdere verbreding bieden, zijn de huidige publieke mogelijkheden om daarmee aanvullende inkomsten te genereren onvoldoende om de continuïteit van veel bedrijven te garanderen. De productiefunctie als economische drager van het landschap kan daarmee verdwijnen, wat grote gevolgen kan hebben voor het instandhouden van het landschap in deze gebieden. Met het opstellen van de gebiedsuitwerking voor deze gebieden moet tegelijkertijd ook het perspectief van de landbouw als drager van het landschap onderzocht worden.
- De rol van overheden (meervoud) in het begeleiden van de veranderingen in de landbouw en het landschap is in hoge mate bepalend voor het behoud en de ontwikkeling van landschapskwaliteiten. Dat vraagt om bezinning op doelen, taken van de overheid en de mogelijke instrumenten en gebruikers.
- Het nulscenario (versnelde afbouw van GLB) zal naar verwachting vooral effecten hebben op de akkerbouw (afname, veehouderij neemt toe), de grondgebonden veehouderij (versnelde schaalvergroting daar waar het kan) en mogelijk de intensieve veehouderij (afname a.g.v. mestoverschot en de verwerkingskosten). Voor de vollegrondstuinbouw en de glastuinbouw worden geen effecten verwacht

Perspectieven voor de agrarische ondernemers:

- Los van het mogelijke inkomen hechten veel agrarisch ondernemers ook belang aan een goed beheer van het landschap. Niet alleen omdat het ook hun eigen woon- en leefomgeving (www.kijkmijnerf.nl) of hun eigen geschiedenis weergeeft, maar ook vanuit omdat de zorg voor de omgeving als belangrijke doelstelling van het bedrijf geldt bij bijvoorbeeld biologische bedrijven. Het deelnemen aan agrarische natuurverenigingen biedt ondernemers goede mogelijkheden om nieuwe relaties te leggen, niet alleen met de beheerders van landschap en natuur, maar vooral ook met burgers.
- Mogelijkheden voor individuele bedrijven om voor opstallen, erfinrichting en inrichting en beheer van kavels rekening te houden met het behoud en/of ontwikkeling van landschapskwaliteiten zijn in beginsel aanwezig. Mogelijkheden nemen toe als op streekniveau wordt samengewerkt, mogelijk met andere belangengroepen.
- Tijdige, duidelijke en doorzichtige en voor de ondernemer hanteerbare voorlichting en bewegwijzering dient een prioriteit te zijn in de relatie overheid - ondernemer.

- De rol van intermediaire organisaties op streekniveau kan doorslaggevend zijn en dient vanuit de overheden optimaal ondersteund te worden. Agrarische natuurverenigingen verdienen daarbij meer aandacht. Het aantal groeit gestaag, het aantal leden, waarvan een kleine tienduizend agrarische ondernemers, is sinds 2001 verdubbeld en het totale areaal landbouwgrond wat onder het werkgebied van een vereniging valt is al meer dan 50%.
- De overheid is in de ogen van de ondernemer amper een solide partner betreffende overeenkomsten/ contracten waar het gaat om natuur- en landschapsbeheer: de taak en rol van overheden is om duurzame beleidsdoelen te formuleren, een qua randvoorwaarden, regels en (financiële) ondersteuning een bestendige partner te zijn.

Enkele aanbevelingen:

- Vanwege het feit dat in de transformaties in het landelijke gebied (schaalvergroting, verlies aan agrarische functie van woningen en bedrijfsgebouwen) niet alleen agrariërs een beslissende rol spelen, maar ook andere ondernemers of gebruikers is in alle opzichten een grotere doelgroep dan alleen agrariërs aan de orde.
- Een aantrekkelijk landschap biedt voor recreatie, wonen en bedrijvigheid in het landelijk gebied economisch voordeel en vormt daarmee de basis voor gezamenlijke financiering van aanleg en onderhoud van het landschap bijv. in de vorm van nieuwe investeringscoalities of arrangementen (bijv. landschapsfondsen)
- Aangezien landschapskwaliteit zowel qua doelstelling als qua instrumentatie zowel een LNV als VROM verantwoordelijkheid kent is een gebundelde strategie, een elkaar versterkende instrumentatie en een totaalpakket aan inzichtelijke informatie geboden.
- Vanwege de decentralisatie van ruimtelijk-, landbouw- en landschapbeleid is intensivering van de kennis- en kundeontwikkeling op gemeentelijk en streekniveau gewenst. De overheid kan actoren in de regio faciliteren door kennis te ontwikkelen via onderzoek/verzamen en ter beschikking te stellen, hetzij schriftelijk, via interactieve websites of via workshops. In de meer vraaggestuurde programmering van het onderzoek zouden nieuwe stakeholders zoals de agrarische natuurverenigingen meer betrokken kunnen worden. Ook innovatieve ideeën waar nieuwe bedrijfstvormen in de zin van exploitatie (landschapsbedrijven), financiering of eigendom worden beproefd zou LNV kunnen faciliteren.
- De nota 'Kiezen voor Landbouw' en de achterliggende studies, waaronder deze en Silvis et al (2005) hebben een beperkte tijdshorizon (tot 2015). Langere termijn ontwikkelingen (b.v. 30 jaar) zijn gezien de te verwachten veranderingen in WTO, EU-GLB, klimaat –en waterregime en technologie vermoedelijk veel betekenisvoller dan de 10 jaar die afgedekt wordt door de nota 'Kiezen voor Landbouw'. Nadere studie, ook naar landschappelijke effecten en beleid is gewenst.

Literatuur

- Bruchem, C. van, 2004. Landbouwbeleid, waarom ook alweer? Spil 203/204.
- Dijkstra, H, J.F. Coetier, M.A. van der Haar, A.J.M. Koomen & W.L.C. Salden, 1997. Veranderend cultuurlandschap: Signalering van landschapsveranderingen van 1900 tot 1990 voor de Natuurverkenningen 1997. Staring Centrum, rapport 544, Wageningen, 173 p.
- European Council, 2000. European Landscape Convention. Florence, 2000.
- European Council, Pan-European Biological and Landscape Diversity Strategy.
- Hendriks, C.J.M. & D.J. Stobbelaar, 2003. Landbouw in een leesbaar landschap. Thesis, WUR. Wageningen.
- Hermans et al, 2005. Bijdrage visie landbouw (2005).
- Klijn, J.A., A.J.M. Koomen & T.J. Weijschede, 2005. Essay in: Regionale Identiteit en Natuur- en Landschapsontwikkeling 2001-2004 onder redactie van K. Hendriks. Wageningen.
- Koomen, A.J.M., L. Keunen, W. Nieuwenhuizen, G. Maas, T.N. van der Maat, T. Weijschede, D. Brus, 2004. Steekproef Landschap. Actuele veranderingen in het Nederlandse landschap. Alterra-rapport, Wageningen.
- LEI, 2004. Landbouwtellingen.
- Melman, Th.C.P., A.G.M. Schotman, R.G.M. Kwak & R.M.A. Wegman, 2001. Bedrijfsnatuurplannen; papieren tijger of opmaat voor de organisatie van natuur- en landschapsbeheer als groene dienst?, Alterra-rapport 902, Wageningen.
- Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 1992. Nota landschap, regeringsbeslissing visie landschap. 's-Gravenhage, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- Natuurbalans 2004. Milieu-en Natuur Planbureau, Bilthoven
- Ploeg, B. van der, 2005. Landschap wordt de primaire functie van de grondgebonden landbouw. Spil / 211-212.
- Raad voor het landelijk gebied, 2004. Advies over de landbouw en het landelijk gebied in Europees perspectief. Publicatie RLG 04/4.

Roos-Klein Lankhorst, J., S. de Vries, J. van Lith-Kranendonk, H. Dijkstra en J.M.J. Farjon, 2004. Modellen voor de graadmeters landschap, beleving en recreatie, Kennismodel Effecten Landschap Kwaliteit KELK, Monitoring Schaal en BelevingsGIS, Planbureau-rapporten 20 Natuurplanbureau, vestiging Wageningen, Wageningen, 2004.

Roos-Klein Lankhorst J., S. de Vries, A.E. Buijs, A.E. van den Berg, M.H.I. Bloemmen & C. Schuiling BelevingsGIS versie 2; Waardering van het Nederlandse landschap door de bevolking op kaart. Alterra-rapport 1032, Wageningen.

Silvis et al, 2005. Bijdrage visie landbouw: Achtergronddocument (2005).

Stortelder, A.H.F., R.A.M. Schrijver, H. Alberts, A. van den Berg, R.G.M. Kwak, K.R. de Poel, J.H.J. Schaminée, I.M. van den Top & P.A.M. Visschedijk, 2001. Boeren voor natuur. De slechtste grond is de beste. Alterra-rapport 312, Wageningen.

Veeneklaas, F. et al, 2004. Verrommelt het platteland onder stedelijke druk? Storende elementen en landschapsveranderingen in de studiegebieden Abcoude en Epe-Vaassen. Alterra-rapport, Wageningen.

Verijecken, P.H., 2004. Zal en mag de landbouw uit Nederland verdwijnen? Forumbijdrage in Landschap nr. 20 (207-214).

VROM-raad, 2004. 'Meerwerk', advies over de Nederlandse landbouw in het landelijk gebied in ruimtelijk perspectief.

VROM (2005b). Nota Ruimte, deel 3a: aangepast kabinetsstandpunt naar aanleiding van behandeling in de tweede kamer. Ministerie van VROM. SDU Uitgevers, Den Haag.

VROM & LNV, 2005. Ruimtelijk beleid glastuinbouw. Beleidsevaluatie van het ruimtelijk beleid glastuinbouw in de 10 LOG's – eindrapport 2005.